

PARTIUMI FÜZETEK 10.

**„CSONKATORONY
NYÚLIK A FELHŐBE...”**

DÁNIELISZ ENDRE

*„Csonkatorony
nyúlik a felhőbe...”*

Kiadja

a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság,
a nagyszalontai Arany János Művelődési Egyesület,
a Királyhágómelléki Református Egyházkerület
és a Nagyváradi Római Katolikus Püspökség

1999

E könyv
a hajdútorony helyreállításának
és az Arany János Múzeum itteni elhelyezésének
centenáriumára jelent meg

A címlapon:

A múzeummá nemesedett Csonkatorony

A hátlapon:

A költő szobája a múzeum III. emeletén

Fényképek:

Veres Péter – archívum

Műszaki rajzok:

Nagy-György József

Szövegkorrektúra:

Mihálka Magdolna

Számítógépes szerkesztés:

Fórizs Edit

A sorozatot szerkeszti:

Dukrét Géza

BEVEZETŐ

Gyönyörűségünk és létünk forrása, szeretetünk és büszkeségünk tárgya ez a föld, ahol őseink immár egy jó évezrede megtelepedtek. Tragikus, hogy harcaik és munkálkodásuk számtalan bizonyítékát, szellemi és fizikai erejük tanúit elpusztította a könyörtelen idő. Népünk ellenségeinek így nyílt alkalmuk a letagadásra, a valós tények elferdítésére, a történelem meghamisítására. Ezért fölöttébb fontos mindannak a tudatosítása, ami múltunkból még halvány emlékként földereng, amit a századok súlyos lépte porrá nem tiport. A tatárjárás, majd a török uralom néppusztító időszakuk kényszerű valóság volt Erdély, de még inkább a Partium lakossága számára. A limesen a végvárak sűrű sorára volt szükség, melyeknek védői életüket naponta vásárra, csatapiacra vitték. E láncolatba tartozott – hogy csak a közeliokről szóljak –, Székelyhíd, Diószeg, a szalárdi Adorján-vár, Súlyomkő, Várad, Feketebátor, Körösszeg, Szalonta, délebbre pedig Borosjenő, Pankota, Világos, Solymos, Lippa, Arad.

Ennek az erődítmény-láncolatnak tekintélyes tagja a szalontai hajdúvár, jobban mondva, annak is az öregtornya. Ezt a közmegebecsülést nem annyira hadászati jelentőségével, sikereivel érdemelte ki, mint inkább irodalmi reputációjával. A Partiumban keresve sem találunk még egy műemléket, amely oly sok poétát ihletett volna meg, mint a Csonkatorony; az méginkább bizonyos, hogy egyetlen egy sincs, amelyet a magyar irodalom két költő-óriása, Petőfi és Arany rímbe foglalt volna.

Lapozzuk hát föl a sárguló fóliánsokat, és ismerjük meg Szalontát, de méginkább egykori várának történetét! Azt követően pedig lépünk be a magyar irodalom kincsházába, és a messzefutó polcokról emeljük le azokat a köteteket, amelyek a város szimbólumának számító toronyról, vagy a benne otthonra lelt múzeumról szóló költői vallomásokot őrznek!

Lapok Szalonta históriájából

A település neve először egy 1214-ben kelt adománylevélben tűnik föl. II. András magyar király a váci püspök javára történt korábbi donációt így erősíti meg: „**Zolunta** nevű pusztát is alapítványoz szabad akaratajából, melyet Imre király idejében tett vala, mindenestül, lakóival együtt. ...” E föld ezt követően lett a leleszi prépostság birtoka.

Tudva azt, hogy Árpád-házi Imre király 1196–1204 között uralkodott, bizonyítottan érzem helységünk 12. századbeli létezését. A „puszta” minősítés ne tévesszen meg senkit! Az eredeti „praedium” meghatározást helyesebb lett volna „birtok”, „ingatlan” kifejezéssel fordítani, hiszen az idézet lakott helyről beszél.

Városunk nevének eredetéről Kniezsa István nyelvész úgy vélekedett, hogy az a **Suleta** szláv személynevből alakult.

A krónika fóliánsait tovább lapozva az 1241. évi tatárjárás borzalmaira bukkanunk, amely Váradra s az egész Biharra kihatott. Bizonyára Szalontát és a közelében fekvő egyházi központot, Kölesért sem kímélte meg. Szerencsénkre a mongol áradat esztendő múltán visszahúzódott és IV. Béla királyunk hozzákezdhetett a második honalapításhoz. Ebben az időben, (1253-ban) tűnik fel új birtokosa: Jurk, filius Zolunta, azaz **Zolunta** fia, Jurk, (Kiss Gábor 1990. 61.) akiről – sajnos – nem tudjuk, melyik nemzetséghez tartozott. Az viszont tény, hogy az egyházi birtoklás után e kis település a királyhoz szállt vissza. Ezzel magyarázható, hogy Károly Róbert (1308–1342) „Lemenchei István fia, Bertalannak adományozta; akinek halála után veje, Vásári Miklós fia, Tamás örökölte. Tőle szerezte meg a század utolsó évtizedében (1398) a Toldi família. 1433 körül rövid időre idegen kézre került, egyébként állandóan e családé és a vele közeli rokon Nadabiaké volt.” (Jakó i.m. 346. o.) – A teljesség kedvéért megjegyzem: Rozvány György a Toldiak itteni letelepedését jóval későbbre, 1515-re időzíti. (Rozvány, 1870. 12. o.)

1332–1337 között a pápai tizedjegyzékben helységünk neve **Zalancha**, majd **Zalanta** alakban több ízben előfordul. Első, névszerint ismert katolikus papja Miklós, akit Tamás követ az eklézsia élén. Szervezési szempontból a **Köleséri esperességhez** tartoztak, amely –

tudvalevő – Dél-Bihar egyházi és világi központja volt. E két közeli, csupán öt kilométernyi távolságra fekvő település jelentőségben és nagyságrendben igen különbözött egymástól. Érzékelhető ez abból is, hogy 1337-ben Szalonta papja évi nyolc garas pápai tized megfizetésére köteleztetik, Kölesér plébánosa viszont 35 garasra. (Györffy 1966. 636., 665.) Száztizenöt évvel későbből még pontosabb adattal rendelkezünk. 1552-ben I. Ferdinánd király elrendeli Bihar vármegye portáinak összeírását. Eszerint Szalontán Toldi Mihály hét és fél, Toldi Miklós hat portának a birtokosa, ami – a jobbágyok családtagjait is beleszámítva – körülbelül 324 személyt jelent. Vessük ezt össze a közeli Kölesér 117 portájával, illetve 2800–3000 lakosával! Egyértelművé válik, hogy Szalonta az Erdőhátságként emlegetett földrajzi tájegységnek jelentéktelen települése volt.

A 16. század utolsó harmadában már-már gazdasági fellendülés és társadalmi béke köszönt az itteni népre. Azonban dolgos életüket rabló, portyázó török csapatok zavarják meg, akik 1566-ban elfoglalták Gyula várát, és gyors lovaikon pár óra alatt elérték Jenőt, Sarkadot, Kölesért. 1573-ban nagy erővel vonultak végig a Fekete-Körös völgyén és Belényesig eljutnak, a közbeeső települések népét kirabolják, foglyokat ejtenek.

Alig tér magához a vidék lakossága, amikor az említettnél is pusztítóbb veszedelem szakad rájuk. Az oszmánok Várad megszerzését tekintették közelebbi céljuknak. Musztafa pasa 1598-ban hatalmas erővel támad, de a védők hősiessen ellenállnak. Ekkor a megalázott sereg – szegedi és gyulai szállására visszavonulóban – lángba borítja az útjába eső helységeket, lakóit megöli vagy rabszíjra fűzi. Erdőhátság települései: Szalonta, Pata, Szil, Répáskesz, Mezőpanasz, Mezőgyarak, Kis- és Nagy-Vásári, Bagd, Szíltarcsa, Vémer és a többi, összesen 22 falu teljesen elpusztul, a gazdag mezővárossal, Kölesérral egyetemben. – Az életben maradottak az áthatolhatatlan erdőkben s a mocsarak szigetein kerestek menedéket. A férfiak közül számosan hajdúknak vagy zsoldos katonáknak állottak.

Nyolc hosszú esztendőn át tengődtek létbizonytalanságban a megfogyatkozott szalontaiak s a környékbeliek, amikor Bocskai István egyik rendelkezése új életlehetőséget nyitott számukra.

A hajdúk letelepítése

Bocskai István, Erdélynek rövid ideig volt fejedelme (1604–1606), nagyszerű tettekkel írta be nevét a magyar história aranykönyvébe. Hadvezéri, politikusi fellépése új körülményeket teremtett a szétszakított ország mindhárom részében. Pontos helyzetfelismerésének egyik jele, hogy a martalócokká vált hajdú csapatoknak kollektív nemességet adományoz, és szabad katonaparaszttokként jórészt a saját partiumi és Debrecen környéki birtokain telepíti le őket. A fegyverforgatáshoz szokott és értő réteget ezzel sikerül a feudális társadalomba bevonnia, s a tőlük rettegőket megnyugtatnia. Katonai erejükre támaszkodva szilárdítja meg Erdély függetlenségét és teremt békét osztrákkal, törökkel.

A hajdúk földhöz és közös jogokhoz való juttatásával a paraszti felemelkedés új lehetőségét villantja föl: megnyugtatja a kiváltságaikat féltve őrző rendeket, biztosítja a vallásszabadságot, az északi megyékkel nagyobbá tett Erdély önállóságát és mindenekelőtt: véget vet az országot dúló külső, belső háborúnak. (Köpeczi i.m. 259–265.)

Noha az Erdőhátságon Bocskainak nem voltak birtokai, Erdély itteni határát megerősítendő 1606. március 14-én kelt kiváltságlevelével Kölesér várába 300 fegyveres, szabad hajdút telepít. Ők e mezővárosban megjelenvén, annak csupán romjaira találtak. E tragikus tény ellenére is eleget kívántak tenni a fejedelem utasításainak, ámde a gyulai törökök csakhamar neszét vették a hajdúk berendezkedésének, és legfőbb uraik szótértését figyelmen kívül hagyva, folyamatosan támadták őket. Világossá vált előttük: e hajdani vallási és művelődési központ lakóhelynek, erődítménynek egyaránt alkalmatlan. Gyors lovaikon beszáguldották a környéket, és kelet irányában egy erdők és feneketlen mocsarak mögé rejtőzött, Váradot Gyulával összekötő országúttól távol fekvő hátságra letek. A korábbi településből csak a birtokos kastélya és három ház maradt épségben. Toldi Györgytől ezt előbb zálogba vették, majd 1625-ben ezer tallérért örökáron megvásárolták. Így esett a Toldiak végleges megválása e helytől és Szalontának hajdúvárosi rangra való emelkedése. A beiktatás ünnepélyes aktusára 1626. április 26-án került sor. Kapitányuk, Jothe Gergely irányításával Szalonta csakhamar virágzó helységgé lett. Bízva a fegyveres karok oltalmában, az életben maradt

bújdosó jobbágyok, családjaikkal együtt visszatértek, sőt a környékeliek is ide tömörültek maradék vagyonukkal.

Ezt egyébként Szalonta leghíresebb szülőtte, Arany János a **Toldi szerelme** VI. énekének 16. strófájában meg is örökítette:

*Hallgatom a három nyárfa ezüst lombját,
S tanulom, amelynek tanúi, a mondát:
Hogy telepedtek volt hajdúk Köleséren,
Bocskaitól nyerve faluhelyet véren;
Azután hogy vették Toldi jeles várát,
Gulya s ezer tallér ütvén meg az árát.*

Sajnálatos tény, hogy a városalapítók kiváltságait nem kívánták megosztani sem a hazatérőkkel, sem Pata, Kölesér s a többi lerombolt helység egykori lakóival. Viszálykodásukba a felső hatalomnak gyakorta kellett békítőleg beavatkoznia.

A Toldiak várkastélyából hajdúvár

Arany ugyan a helyi mondák nyomán említi „Toldi erős várát”, de – az utókor szerencséjére – ezt írásbeli dokumentum is igazolja. Őt hektárnyi belsőségüket a Toldiak már 1540–1556 között vizesárokkal, mögötte földkupaccal övezték. Talán Dózsa Györgynek e tájakra is kiterjedő jobbáglázadásának újabb fellobbanásától, vagy a portyázó törökök rablásaitól tartottak. Az 1560-as enyedi országgyűlés elrendelte a nyugati végeken lévő erődítmények, közöttük a szalontainak, szakértők általi felülvizsgálását, további megszilárdítását. Ennek – minden bizonnyal – eleget is tettek. Nos, a hajdúság választott vezetőik irányításával az örökölt védőművet, a támadó harci eszközök fejlettebb voltát figyelembe véve, bástyás várrá alakították át. Sajnos, erről egykori metszet nem testálódott reánk. Mindazt, amit a következőkben elmondok, Szalárdi János szűkszavú leírására, a korabeli várépítészeti dokumentumokra és a 19. századi népmondák hihetőbb állításaira alapozom.

Ezek szerint a belső vár szabályos, közel négyzet alakú volt, hiszen a síkvidéken ennek kialakítását felszíni formák nem befolyásolták. Ellenben védelmüket biztosítandó, fölhasználták a táj nyújtotta természeti adottságokat. Így a nyugati várfal előterében terpeszkedő mély mocsarat (napjainkban a város központi parkja pompázik a helyén), a

bőséges vízhozamú Kölesért, távolabbi biztosítékként a rengeteg erdőt, nádat.

A földszántot széles, mély árokkal vették körül, amelybe a Kölesér vizét délkeletről vezették be. [A várárok keleti vonulata napjainkig megőrződött; a Dobó (Horea) és a Honvéd (Cloșca) utcák kertjeinek esővíz levezetője.] A kiemelt földhányást palánkfalal magasították: a függőlegesen rögzített gerendákat, cölöpöket vesszőfonadék tartotta össze, közbük döngölt föld került. A néphagyomány úgy tartja, hogy széles tetején egy szekér végigmehetett. – Rozvány György szerint létezett egy külső vizesárok is, amely Szalontának a váron kívül épült részét védelmezte.

A megerősítés második időszaka az 1620 körüli évekre tehető, amikor az övező várfalat külső, félkörös védőtornyokkal, a bejáratot pedig egy vagy két kaputoronnyal erősítették meg, hogy a gátakra esetleg feljutó ellenséget oldalirányból is tűz alá vehessék. Persze, ezekhez kövek kellenek. Mivel 40–50 kilométernél közelebb nem található sziklás hegy, téglák használatára kényszerültek. A szükségelt mennyiség kivitelezéséhez, égetéséhez elegendő idejük nem lévén, a törökök által 1598-ban és 1599-ben felgyújtott szomszédos falvak templomainak, udvarházainak romjai közül mentették a menthetőt. Erről első monográfusunk, Rozvány György ezt írja: ez az eljárás „ismét azt igazolja, hogy ezen elpusztult községek megmaradt lakosai nem csak földjeiket, hanem községüknek rommaradványait is Szalontára igyekeztek átszállítani; föl nem tételezhető, hogy a szalontai hajdúkatonák azon rommaradványokat elhordani s várkastélyuk építésére felhasználni merészelték volna, ha az illető községek megmaradt lakosai arra nézve beleegyezésüket nem adják.” (Rozvány, i.m. 42.)

A nép valóban nem panaszkodott, de bezzeg a gazdag özvegy Pethéné Bethlen Gábornál vádolta be a hajdúkat, amiért mezőgyaraki kastélyának tégladarabjait elhordták és „birtokán erőszakot tettek”. A bölcs fejedelem nemhogy büntetést nem szabott a „tettesekre”, de arra ösztönözte Pethénét, hogy birtokát a szalontai hajdúknak bocsássa át.

Mindez 1622-ben történt. Igazolja ezt a következő, 1625. szeptember 22-én kelt, városunkkal foglalkozó oklevél, amely Toldi Györgynek a szalontaiak ellen indított perét Bethlen Gábor az utóbbiak javára zárja le. Ebben olvashatjuk: „Salontha, amely pedig már mezővárossá alakult át, erődítményekkel van körülveve, házakkal és épületekkel van

gazdagon díszítve, s az ottani várral együtt ... Bihar vármegyében van ... a vásárlóknak 1 000 tallérrért örökre odaadta.” (Szendrey István i.m. 57. – Az aláhúzások tőlem származnak. D.E.) Tehát a szalontai hajdúvár léte már a 17. század elején vitathatatlan valóság.

Ezt követően a helység lakóira a biztonság és a béke évei köszönötték. Gazdasági felemelkedésük alapja – az oklevelek nyújtotta kiváltságokon túl – az együttesen kapott, majd közösen vásárolt, kiterjedt puszták és szántás alá vehető földterületek. Kapitányaik, hadnagyaik irányító szerepe a polgári életben is megmaradt, de mindig készen kellett állaniuk a harcra, valahányszor Erdély függetlensége s a nép szabadsága veszélyben forgott. Így történt ez 1636 őszén is, amikor Bethlen István az ellenséggel szövetségbe lépett, hogy megszerezze a fejedelmi széket. I. Rákóczi György hívó szavára háromszáz hajdú ragad fegyvert és Szalonta alatt rátámad a Várad elfoglalására induló törökre. Az ellenség nyelvét és szokásait jól ismerő Győri Jakab eszességének köszönhetően, csellel megfutamítják a többszörös túlerőben lévő oszmán hadakat. Ez pedig történt a következőképpen: éjszaka közelíti meg fegyvereseivel a török tábor. Ő maga egészen odáig „bébeszéli magát”, ahol „a basák, bégek Bethlen Istvánnal díványoznak vala”. Tanácsalanságuk adja az ötletet, hogy megzavarja őket. Társait két seregre bontja, és meghagyja: ahogy megvereti a dobokat, „mentől szörnyebben lehet, doboltassanak, sivalkodjanak, ... Jézust, Jézust kiáltssanak... mentül sűrűbben lehet, lőjjenek, de helyekből ő híre nélkül ki ne mozduljanak”. És a furfangos terv – akárcsak a mesében – beválik. A török azt hiszi, hogy nagy túlerő kerítette körül, és a tábor a világ négy tája felé szaladt. A környező mocsarakban olyan sokan pusztulnak el, hogy hetekig lehetett ott gazdag öltözetű holttesteket találni, az elfogott rabokkal pedig évekig kereskedtek. (Szalárdi i. m. 177. – Köpeczi i.m. II. 720.) E győzelemre Rákóczi míg élt, évente böjttel és hálaadással emlékezett vissza, amit Arany János is megörökített a Toldi szerelme VI. énekében:

*Holtig ezért őket Rákóczi becsülte,
Böjttel, imádsággal ez napot megülte,
Hogy megerősítsék ingadozó székét,
‘S köthete szultánnal becsületes békét.
Íra kilenc pusztát nekik adományon,
fel is gyarapodtak tetemes zsákmányon...*

A versben említett **kilenc puszta** között találjuk Kis- és Nagyvásári, Répáskeszi, Simonkerék, Kéza egykor virágzó egyházashelyek szántóit, legelőit.

Belső torony a palánkok mögött

E harci tett fontosságát az is bizonyítja, hogy **Szalárdi János** Siralmas magyar krónikájában ennek nagy teret szentel. Idézzük záró sorait! „Győri Jakab másnap is reggel a véle valókkal, a szalontaiakkal kimenvén a tábor helyén is sok elhagyott élésszekereket s holmi barmokat találnak, ... és az lővőszerszámokat azokhoz való szerekkel, porral, golyóbissal Szalontára bevívén, az ott való kastélybeli bástyákra és **azután épített toronyba** állaták vala.” (I.m. 179. – Az aláhúzás tőlem, D.E., származik.)

A teljesség kedvéért ide iktatom Bunyitai némileg eltérő véleményét: „itt az <azután> szó korántsem azt jelenti, mintha a torony később építettetett volna, mert ily jelentésnek ellene mond a dolog természete, továbbá a torony anyaga, építészeti stílje...” (Bunyitai i.m. III. 386.)

Az előzőekben kiemelt három szó számunkra fölöttébb fontos. Világossá válik, hogy a vár erősítésének harmadik szakaszára az 1636. október 6-án lezajlott csatát **követően** került sor. Ezt Arany János már idézett művében is megörökíti:

*Akkor emelték a várnak erős tornyát, –
Ezután több utas nézze meg a romját!
Tudom én – el tudnám mondani, hogy épült,
Mező-Gyarak és több faluhely kövéből,
Tilalma dacára gyaraki Pethőnek,
Kit alkuval aztán magok közé vőnek.*

E váratlan és példátlan erejű török támadás arról győzte meg a hajdúk vezetőit, hogy Erdély önállóságának elismerése a szultán részéről nem szentírás. Esetleges újabb támadások kivédésére is készen kell állaniuk. Sürgető feladat egy megfigyelő torony építése, amelyet ugyanakkor hadászati szerepre is föl kell készíteniük. Mint korábban, úgy most sem rendelkeztek építőanyaggal. Megismételték hát a bevált gyakorlatot: a közel négy évtizeden át romokban heverő Répáskeszi, Vímer, Gyarak, Kölesérköze tégláit hordták össze.

A hajdúvár „őregtornyát” nem a belső udvar mértani közép-pontjába, hanem a nyugati várfal és a Toldiak volt udvarháza közelébe helyezték. Az előbbi a várható török támadás irányát követte, az utóbbi pedig azt, hogy a kúriában szállásra talált kapitányság szomszédságában legyen.

Az ismeretlen építész a tornyot – feltehetően – hármás rendeltetésűnek tervezte: magasságával emelkedjék a már meglévő bástyák, épületek, erdők és nádasok fölé, hogy a strázsa idejében észre vehesse a közeledő veszedelmet; második feladata hadászati: a vastag falak fogják fel az ostromágyúk golyóit, ugyanakkor tüzérségi támadásra is legyenek készen. Nem hagyható figyelmen kívül az a segítség sem, amit végső menedékként nyújthatott a vár védőinek abban az esetben, ha remény nyílt felszabadító seregek érkezére. Erre azonban sor nem került.

A torony építészeti adatai

A négyszögletes alaprajzú őrtorony belső mérete 6x6 m, azaz 36 m². A földszinti falak vastagsága 1,80 m, így a teljes külső méret 9,60x9,60 m. Az erődítmény eredetileg négyszintes volt: az alsó terem fölé három emeletet húztak. Ezek magassága – a tető aljáig – megközelítette a 19 métert. Az előző helytörténészek feltételezték, hogy e hatalmas súly igen mély alapot kívánt, amit még fokozott a lápos talaj lazasága. Az egyébként ésszerű indoklást a feltárt valóság jócskán helyesbíti. 1959 őszén a múzeum akkori alkalmazottja a torony keleti fala tövében, arra merőlegesen árkot ásott. A tapasztaltakat jegyzőkönyvbe foglalta. Íme, a bennünket érdeklő részlet: „Az utolsó mélység, amit elértem, 185 cm. Itt abbahagytam az ásást, mivel munkám folyamán egyetlen régészeti tárgy sem került elő. Fáradozásom mégse mondható eredménytelennek. A próbaárok végén megtaláltam a Csonkatorony fundamentumának az alját, ami a jelenlegi felszín alatt 176 cm-re van. A meg nem bolygatott talajra 56 cm töltés került. Az alapot is teljesen téglából rakták, természetesen felhasználása nélkül. E téglák épeknek mutatkoznak, de nagyságban, vastagságban különböznek egymástól. A feltételezhető egykori talajszint magasságában az alapot szürkésfehér mészkőből faragott kockák zárták, illetve szegélyezték. Lefele haladva a fundamentum két lépcsőzetben

kiszélesedik. Az alap aljától még 54 cm-t ástam le, de semmi újat nem tapasztaltam.” (Dánielisz i.m. 1995. 62.)

Ezek szerint a tömzsi, súlyos torony meglepően rövid lábakon áll. A mai 176 cm-ből levonjuk az eltelt bő negyedfélszázad hordalékát, eljutunk az 1,2 méternyi mélységig. A felszíni falvastagsághoz két 15–15 cm-nyi kiszélesedést számítunk; ugyanennyi feltételezhető a belvilág felé; így a fundamentum szélessége 2,40 m, magasságának a kétszerese.

Véleményem szerint erre a „lúdtalpas” formára azért volt szükség, mert az említett mélységnél már feltört a talajvíz. Az ismeretlen építők erre az alapra helyezték a szokatlan technikával rakott falakat. A bontásból, romokból származó építőanyag jellege arra kényszerítette őket, hogy a falnak csupán belső és külső sorát rakják ép téglákból, még közét malterrel kevert törmelékkal töltsék ki. – Másik megjegyzésem: a 180 cm-es falvastagság a harmadik emelet alatt 20 centiméterrel karcsúsodik, ezáltal egy körbefutó, keskeny övpárkányt képez.

A reneszánsz stílusjegyeket tükröző öregtoronyunk valamennyi szintjének jól meghatározott rendeltetése volt. Alul, a legmagasabb teremben (5,90 m) tárolhatták a fegyvereket, a golyóbobát, a puskaport, esetleg vizet és élelmet. Az első emelet kis kerek ablakából a közeledő ellenséget vehették ágyútűz alá. A második emelet négyszögű, fönt félkörös nagy ablakai a megfigyelést szolgálhatták; magassága (5,45 m) további raktározást tett lehetővé. A harmadik emelet mindenik falán két-két keskeny, lőrészzerű ablakot biztosítottak a kézifegyverek számára, amelyekkel a várarak felé igyekvő ellenséget tartóztatták föl.

A torony négy sarkát az építők nyolc és fél méter magas, 150-től 50 cm-ig keskenyedő támpillérekkel erősítették meg. Ezekkel ellensúlyozták azt a szétfeszítő nyomást, amit a felmagasodó falak, valamint a hadi felszerelések gyakoroltak e falakra. Másrészt az építőanyag gyöngesége, tökéletlensége ugyancsak igényelte a külső segítséget.

A mai bejárat nem azonos az egykorival. Eredetileg délre nyílt, a kapitánysági székhely (a Toldi-kastély), de méginkább a vár kapuja irányába. Tetőzetéről adataink nincsenek. Az időjárás kártételei, viszontagságai ellen minden bizonnyal befedték. Csupán az egyik helyi monda vélekedik úgy, hogy „csonkán a sietség mijatt maratt, mer nem vót elíg kű, meg cserép, há csonkának hatták meg”.

Miként lett csonka a torony?

Válaszért a „beszédes monda” helyett forduljunk a történelmi forrásokhoz! A hadmozdulatoktól való tartózkodást kimondó korábbi megegyezést az ellenség felrúgta. Előrenyomulását akadályozandó, II. Rákóczi György 1658. szeptember elején parancsot ad a szalontaiaknak a vár és bástyáinak lerombolására, hogy az ellenség ne telepedhessen meg benne, lakóit pedig táborához való csatlakozásra szólította föl. Ennek végrehajtásáról Szalárdi tudósít: „Az hol mi erősségek voltak, ... a fejedelem parancsolatjából még a török fővezér érkezése előtt mind felégették vala, úgy mint szalonta-, sarkadbeli jó ép, rakott épületű városával ugyan magoktól a lakosságtul többől kiegészítvén, pusztán hagyattak vala, hogy beléjök török ne szállhatna.”

Nos, így esett a torony megcsonkulása. Amikor – néhány év múltán – Evlija Cselebi, a híres török világtutató erre jár, rólunk ezt jegyzi föl: „Szalonta vára attól az időtől fogva elpusztultan áll, külvárosa azonban jól ki van építve. Csinos és fejlett város ez...” Tehát igazolja a vár és torony végzetét, ugyanakkor azt is megtudjuk, amit az egyházi források hasonlóan megerősítenek, hogy a lakosság egy része a török uralom bő három évtizede alatt is hű maradt szűkebb pátriájához.

Később a hódítók rendbe teheték a várat, és itt katonákat állomásoztathattak. Ez tűnik ki a visszavonulásukról intézkedő 1692-es osztrák–török fegyverszüneti egyezményből, amely előírta, hogy az oszmánok kötelesek szalontai helyőrségüket kivonni és a várat átadni a győzteseknek.

Ezt követően Szalonta, mint végvár elveszítette katonai jelentőségét. A 18. század első felében a palánkokat elhordták, (már amit az idő foga meg nem rágott), a földgátakkal az árkokat töltötték fel. Egyedül az őrtorony dacolt a viharokkal, az idő állandó ostromával. Az utódok termékeny képzelete hősi történeteket, befalazott kincset, titokzatos földalatti üregeket, járatokat teremtett köréje, amelyek már-már a mesék világába vezetnek.

A Csonkatorony „alagútjai”

A Csonkatoronyhoz fűződő gazdag mondavilágból ízelítőt találunk a **Nagyszalontai gyűjtés** (Budapest, 1924.) és a **Bihari népmondák** (Nagyvárad, 1995.) című kötetekben. Belőlük egyértelműen kiviláglik,

hogy az egyik gyakran visszatérő motívum az alagutak léteéhez fűződik. A legmerészebbet 1915-ben Nagy Mihály bácsi regélte. Idézzünk belőle néhány mondatot: „A Csonkatornyot nem csak kincstárnak, meg messzilátónak ípitettük, hanem nígy alagutat is csináltak alatta. Az első a nagy eskola eránt jött, oszt ment a Kerezs alatt Gyulára. ... A második alagúton el lehetett menni a váradi Szent László templom alá. ... A harmadik alagút a Bagoson át, a Színáskerti ír (ér) erányába. ... A negyedikrül meg aszt hallottam, hogy Kerekibe vígződött, Bocskai kastéjja alatt”.

Amikor e sorok íróját megbízták a szalontai múzeum vezetésével, kötelességének érezte, hogy e mondakör forrását, (ha egyáltalán van ilyen,) föltárja. – 1958 tavaszán az Arany János Középiskola diákjaival a déli oldalon, az eredeti bejárat tövében indult az ásás. A hely kiválasztását az indokolta, hogy innen egyenes az irány a parancsnoki székhelyhez; továbbá a Gyulára vezető, mondabeli alagútnak innen kellett volna kiindulnia. Két méter mélységet értünk el, de üregnek nyomát sem találtuk; a fundamentumot sem törték át az alagút bejárata számára. Ekkor a felbuzgó talajvíz meggátolta továbbhaladásunk. Egyébként őseink a küszöb alá sem kincset, sem fegyvert nem rejtettek. Munkánk egyetlen érdeme a nemleges válasz bizonyossága. Esztendő múltán ezt méginkább megerősítette az ismertetett, keleti irányú ásás. – Végül is, a mocsarakkal, erekkel, vadvizekkel át- meg átszótt talajba lehetetlen lett volna több kilométernyi járatokat ásni. Csakhát a romantikát, titokzatosságot kedvelő népi képzelet a vár- és kastélyromokhoz szívesen társít alagutakat, török foglyok ásta kutakat, csodás elemeket. Maga Arany János – gyermekkori emlékei földidézésekor – erre hivatkozott *Tájkép* című versében:

*Oda járt ki hozzám a beszédes Monda,
Mellyel már bölcsőmet ringatá Szalonta.*

A mondák Csonkatornya

A magyar folklór tudós kutatói állítják: a történelmi mondákban mindenkor felfedezhető valamilyen valós mag, létező természeti vagy emberalkotta tárgy, avagy históriai esemény. Népköltészeti műfaj lévén, nem tekinthető hiteles forrásnak, mivel a regélő rejtett, esetleg kifejezett szándékossággal hallgatóit okítani, de méginkább szórakoztatni kívánta.

Noha mindennek magam is tudatában vagyok, mégis tanulságosnak ítélem a szalontai ótoronyhoz fűződő mondák áttekintését.

A hajdúivadékok népköltészeti hagyományainak összegyűjtésére először Szendrey Zsigmond itteni tanár vállalkozott. 1912 és 1918 között diákjai többszáz népdalt, balladát, mesét, mondát, köszöntőt, rigmust jegyeztek le. A mondák vonatkozásában arra törekedtek, hogy Arany János régi ívású nemzedékének, s azok fiainak helytörténeti ismereteiről kapjanak, majd nyújtsanak tájékoztatást. Ez a részben tanyasi paraszt, részben rideg pásztor népréteg – távol esvén az írott forrásoktól – őrizte meg leghívebben a hagyományos szóbeli kultúrát, vele együtt a legtöbb hiteles vagy némileg valós adatot. Az 1924-ben kiadott **Nagyszalontai gyűjtésben** Szendreyék hatalmas anyagának csupán hatoda került nyilvánosság elé. A többi a Magyar Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában várja föltámadását. A közzétett helyi mondák sorából a Csonkatoronyhoz fűződők számban (tizennégy) és érdekességében messze túlszárnyalják a Toldiakról, a hajdúk vitézségéről, a határnevekről s a természeti jelenségekről szólókat. Bár közülük néhányat már korábban felidéztem, ideje, hogy a jellegzetesebbeket e dolgozatba beiktassam.

1. „A Csonkatornyot a köleséri hajdúk ípitették, amikor a gyulai törökök miatt Szalontára kőtödzködtek, hogy legyík hunnat lesni a törököt. Mikor osztán eccer a kis futás után megin megneszeltük, hogy a török Szalontára kízűl, az egisz níp szítszalatt, ki a nádasokba, ki a pataji erdőbe. Oda hordták a vagonjukat is. A török meg, mikor se embert, se zsákmányt nem tanált, mírgibe felgyútotta a várost. A Csonkatorony is leígett, oszt még most is megvan benne egy gerenda, amék akkor üszkösödött meg.”

(Nagyszalontai gyűjtés, 230. o.)

E mondának csupán két befejező mondata tér el a valóságtól; a következő elbeszélő méginkább a tények hűségére közvetítésére vállalkozik.

2. „Én mindig úgy tuttam, hogy a Csonkatornyot a szalontaji csata után ípitették Győri Jakabék, hogy legyík hun tartani a temíntelen török kincset, meg özön pízt, meg a sok fegyvert.”

(I.m. 231. o.)

Az alábbi szintén a realitást tükrözi, kivéve a Toldi Miklós vasgyűrűjét emlegető mondatot.

3. „Sok falunak a háza van belé ípitve a Csonkatoronyba. Keszi, Kéza, Kisvásári, Nagyvásári, Mezőgyarak, Vímer, Simonkerék, Sziltarcsa,

Kölesér meg Mezőpanasz téglái mind benne vannak. Oszt úgy ípítették aszt, meg a falakat is az árok mentin, de ezek mán elpusztultak, hogy a torony aljába belé tettik a Toldi Miklós vasgyúrujít, amékkal az idegeny óriást hókon nyomta. A falakba csak a két szílin van egy sor íp téglá, közé csupa törmelket hánytak, oszt eszt leöntöttik valamivel, tán mísszel, vagy cémenttel.”

(I.m. 232. o.)

Az itt következő mondának kettős az értéke: tollba mondója a 86 éves Szathmáry János, 1828-ban született, s így ismereteinek szájhagyomány volt a forrása; a vár fekvéséről, kiterjedéséről olyan pontos adatokat közöl, hogy 1956-ban ennek alapján készítettem el a vár kicsinyített mását, amit az Arany-múzeum látogatói napjainkban is a torony földszintjén szemlélhetnek meg.

4. „A vár ott vót a Csonkatoronytól számítva a második ház hejin, ahun most a Kenyeres Mihályné háza van. Úgy hallottam, hogy az apám idejibe még fel vót írva a Kenyeres-ház tornácoszlopára, hogy: ezen a helyen vót a Toldi Miklós kastéjának az alapja. A várat magos meg szíles fal vette körül; egy szekér vígig mehetett a tetejin a Tótul a Hajnal utcán és a Dobozi síkátoron át a Tenkeji úti Csertető Szűcs háza meg a Bagosi Imre telke között a régi síkátor erányába a Rozvány-házig, osztán a Pápaji Ferencné piaci házájig, megin a Korona síkátoron át a Tóig. Kivülről szíles meg roppantot míly árkot ástak. Az árokba a Kölesérbül a Hízó-malom háta megett, a Szigetdombnál vezettük bé a vizet, ahun a Tatárgát van, oszt a Tóba gyújtöttik meg. A kastéj úgy fekütt, hogy a gangjárúl a belínyesi, a pataji, meg szíperdöre lehetett látni, de ezeket már kiirtották. A Tó felé vót a várnak a kertje; errül az árkon túl is vótak házak, oszt akik itt laktak, azokat Kertmegieknek hitták; azír vannak még ma is Kertmegi Vargák meg Várbeli Vargák.”

(I.m. 232. o.)

Zárjuk e 20. század eleji följegyzések sorát egy olyannal, amelyben a közismert elemek (Kölesér, a vár, a torony) mellett a történelmi személyiségek és időszakok zavarával találkozunk. Közlője, a 36 éves Vadi Lajos, 1880-ban született, s így az iskolában tanultak is helyet kaptak elbeszélésében.

5. „A Csonkatornyot még a törökök ípítettik, amikor Mátyás király uralkodott. Tüllük foglalta el Toldi Miklós, oszt a Toldiaktul vették meg a hajdúk, amikor Kölesérbül kikötözködtek. De Toldi Miklós csak a várat tutta megkapni a törököktül, mert azok minden aranyat, meg

ezüstöt eldugtak a Csonkatoronyba. A régi öregek úgy beszélték, hogy eszt a kincset tizenkét óriási török kutya, meg három törpe őrzi. Egyszer egy ember ki akarta azokat a kincseket szedni, de közbe rá esteledett, oszt elalult, mert csak a hetedik gyerek, amék burokba született nem alszik el itt, oszt amire felbrett, a haja egészen megőszült.”

(I.m. 235–236.)

Két emberöltő után e sorok írója határozta el, hogy hírt hoz a népmondák 20. század végi, szalontai helyzetéről. A százat meghaladó, följegyzett történet sorában a törökökhöz, a Csonkatoronyhoz fűződők ugyan még mindig vezető helyet foglalnak el, de a korábbiaknál rövidebb és megfakultabb változatban. A mai regélők esetében teljességgel lehetetlen szétválasztani a szájhagyományt az iskolában tanultaktól s az olvasmányélménytől. Mindezek mellett eme újabb gyűjtés érdeme, hogy jelzi miként él a hősi múlt emléke a mai egyszerű emberek tudatában.

Akárcsak századunk elején, most is szó esik a Csonkatorony építésének titokzatos, máskor a valóságot megközelítő körülményeiről; olykor a hajdúk, máskor a törökök megfigyelő helye tövében csatákat vívnak, s a menekülők az alagutakat használják életük mentésére.

Az alábbi monda valós elemei közé a mesélő babonás asszony a boszorkányokat is beiktatja.

1. „A 300 hajdút Bocskai István erdéli fejedelem telepítette a töröktől elpusztított Szalonta vidékire. Űk vásárolták meg Szalontát a Toldi-családtul.

A mai Csonkatorony a Toldiak várának az őrtornya vót. Amikor a hajdúk ide költöztek, az a hír járta, hogy a bástyát boszorkányok meg szellemek lakják. Így csakhamar azok a vitézek is elhagyták éjszakának idején, akiknek ott kellett vón őrködniük.

Eccer egy bátor fiú erőt vett magán: két napot és két éjet töött a toronyba, s csudák-csudája, ípen jött ki. Ettül kezdve benípesült a torony. Még estszálltakor is akatt őrizője.”

(Népismereti Dolgozatok, 1983, 179.o.)

Az ótorony csonkaságát egy közép korosztályú munkás eddig nem hallottakkal magyarázza.

2. „Amikor a szalontaiak építeni kezdték a várukat, a mai tornyot, hirtelen rájuk törtek a törökök. Harcolni kellett ellenük, így abbahagyták az építést. Ekkor a törökök győztek. Utána ők építették tovább.

Ők se fejezhették be. Szedelőzködniük kellett, mert a szalontaiak visszafoglalták az épülő tornyot. Megint az építéshez fogtak, azazhogy folytatták. De nem sokáig tehették, mert ismét jött a török, pedig ekkorra már annyira haladtak, hogy csak a tető hiányzott. Így maradt csonka a szalontai vár tornya.”

(I.m. 179. o.)

Az idős kisiparos története is tartalmaz új motívumokat.

3. „Egyszer nagy veszélybe jutottak a szalontai hajdúk. Már-már fent lobogott a torony csúcsán a lófarkas zászló, amikor a hajdúknak nagyszerű ötletük támadt. Kinyitották az egyik várkaput, és beengedték az ott tanyázó törököket. Maguk leszaladtak egy korábban kiasott alagútba. A törökök utánuk. Az egyik kanyarnál mintha a föld nyelte volna el a hajdúkat, eltűntek a törökök szeme elől. Az volt a cselük, hogy egy másik úton kijöttek az alagútból, majd utána elzárták az összes kivezető utakat. Így a törökök bennrekedtek és éhen haltak.”

(I. m. 180. o.)

A hasonló korú napszámosasszony személyes élményként szól az alagútról.

4. „Hajdan a Csonkatornyotul egy alagút vezetett egészen a Sájbertanyáig. Ahun kivezetett az alagút, ott egy pusztta vót, oszt a hajdúk ide menekültek, ha nagy vót a veszéj.

Még kisjány koromba, amikor szettük a tarackot vagy a kórócsokányt, nem tudom mán biztosan, akkor láttam, hogy egyik-másik legíny ott bújik be egy jukon és csak jó idő múlva jött ki onnan. Amikor nagyjány lettem, én is be akartam oda búni, de nem vót mivel világítsak.”

(I.m. 180. o.)

Az előbbi elem a 74 éves kollektivista változatában is helyet kap.

5. „Miután a törökök elfoglalták a váradi várat, ide is eljöttek, de hiába vették körül a várat és a csonkatornyot, mert a védők az alagutakon kijutottak a földekre, és mindig találtak jó embereket, akik ennivalóval látták el őket.

A két alagút ma is megvan. Az egyik a kórház és a Vínkert között ér a napvilágra, a másik meg a Kölesér innenső partján. A várat meg sohase tudta bevenni a török.”

(Faragó – Fábián: Bihari népmondák, 152. o.)

Következtetésként megfogalmazható: az a tény, hogy a Csonkatorony manapság is a városközpont dísze, biztosítja vezető helyét a túlélő mondavilágban. Ezek a történetek töredékei a korábbiaknak, viszont új fordulatok, máshonnan származó részletek csatlakoznak az

ismertekhez. Például az egri vár hős védőihöz hasonlóan „az asszonyok se maradtak ki a harcbul. Frissen oltott meszet öntöttek a törökök nyakába a Csonkatorony ablakaibul”. Még egy megjegyzés: a torony érzékelhető valósága mellett e mondákat leginkább az alagút-motívum élteti. Az őslakos szalontaiak 60-70 százaléka ma is hisz e föld alatti járatok létezésében.

Ahogy Arany és Petőfi megénekelte

„Petőfi és Arany a magyar költészetet a népköltészetből újítták meg. Mindketten vidéken töltötték a legfogékonyabb életkort, és ott a népdal üde forrásából ittak” – állítja Riedl Frigyes. A mondák, a hajdú- emlékek a serdülő Arany képzeletét a távoli múltba vezették, és hozzájárultak epikussá válásához, hogy majd alkotói korszakában a hagyományra, a mondai hitelre építse a Toldi-trilógia, a Buda halála, a Katalin és megannyi elbeszélő műve színhelyét, cselekménysorozatát és hőseinek jellemét.

Ilyen szempontból a szalontai vonatkozásokra cáfolhatatlan bizonyítékot nyújt a trilógia középső harmada, annak is a már idézett VI. éneke. Prágában tanúsított vitézségéért Nagy Lajos király Szalontát adományozza Miklósnak. A költő kapva kap az alkalmon, hogy szülőföldje iránti érzéseit profán szerelmi vallomásként kapcsolja a történetláncolatba.

*Képzeletem szárnyán oda visszatermek,
S barangolom a tájt, kicsi sápadt gyermek ...*

Folytatólagosan beiktatja a háromszáz hajdú letelepedését, török-ellenes harcait, a győztes szalontai csata lefolyását, melynek hatására I. Rákóczi György „köthete szultánnal becsületes békét”, a hősöket pedig fejedelmi fizetségben részesíti. Ezt követően Arany a városépítés mondáját foglalja rímbe, (a megfelelő helyen ezt már idéztem), amit a vár gondos, valóságghú leírásával zár:

*Négyszögbe kerített alkalmas erősség;
Három felől a tájt szegi nagy erdősség,
Nyúgotra mező s láp, be sem is látható;
Fekete mély vízzel mossa tövét a Tó.
Még most is alantabb völgyellik az utca,
Hol falait hajdan árok koszorúzta:
Megnézheti bizony négyszögbe határát,*

*Ki nem hiszi nekem Toldi jeles várát.
Mellette a Toldi helysége, Szalonta,
Falusi szűk földjén magát összevonta,
Kölesértől fogva Kender nevű érig:
Ötvennyolc telek az, ha igazán mérik.*

A honvédó harcok időszaka, a hajdúk helytállása a költőt évtizedeken át foglalkoztatja. Tanúságként elegendő **Az Alföld népéhez** (1848), a **Tájkép** (1853) verseket, a **Varga Mihály** (1850 tájáról) című elbeszélő költeményt, a **Toldi szerelme VI. énekét** (1867) idéznem. Méltatlanul ritkán említjük Arany Jánosnak azt a balladáját, amelyet a fentidézett ének 23. és 24. strófái közé illesztett, megörökítve a szalontai csatát, és Győri Jakab hadicselét. (Arany i. m. V. 116–121.)

A harminckét versszakra terjedő elbeszélés eredetileg még kettővel volt gazdagabb, amit szerője – miért, miért nem – kihagyott. Szerencsénkre, kézírata, majd műveinek kritikai kiadása megőrizte. Ebből idézem:

*Ki ne tudná, hogy Szalontán
Ma is áll a csonka torony?
(Látta, megdallá Petőfi) –
Vára is volt még akkoron.*

*Jó vitéz nép, fürge hajdú,
Háromszáz a benne-lakó;
Öt fejük van: Egri, Jóte,
Csizmadia, Torma, Bakó.*

(Arany i. m. V. 498.–499.)

Mikor is történt ez a „látta, megdallá Petőfi? Akkor, amikor négy hónapnyi, irodalomtörténeti rangú levelezésük után vártan, mégis váratlanul az „isteni Sandri“ betoppan a notariális quartély konyhájába. Ekkor 1847 Rák havának első napját mutatta a Kincses Kalendárium. A szalontai kis világban az ország vándora otthon érzi magát. Akaratlanul tolul tollára a vallomás: „Életem legszebb napjai közé sorozom e hetet, melyet ott töltöttem, új barátom családi körében.” Végül is kilenc napra bővíti itteni „mulatását”, s ez idő alatt – a számtalan közös gond és terv megvitatása mellett – hat költeményt ír, köztük az ősi dicsőség és a szabadságeszme ötvözetét, **A Csonka toronyt**. Joggal tehetnék föl a kérdést: a **Lennék én folyóvíz szerelmi vallomása**, a **Sári néni zsáner-**

képe, A gólya megragadó leírása, az Arany Lacinak ajánlott kedves meséje mellett miként választotta a történelmi téma megéneklését. Döntése magától értődő, már-már kikerülhetetlen. Az egykori „kulcsos mezőváros” oly sokszor elpusztult és újrarakott alacsony házai közül a hajdú múlt emléke úgy magasodott ki, mint a nyugati nagyvárosok kőépületei közül a végtelenség irányába szökő gótikus katedrálisok. Egyébként a nótáriusi porta oly közel esett, esik a várhoz, hogy Petőfi valahányszor az udvaron vagy a kertben sétált, a torony keresetlenül is a szemébe ötlött.

Az „idétlen rom” látványa a költőt a múltbeli szabadságküzdelmek lírai felidezésére ösztönzi. Barátja elbeszéléséből föltárult előtte e hajdúváros harcos múltja. Versével ezt állítja követendő példaként olvasói elé 1847-ben, tehát a szabadságharc és forradalom kitörése előtt egy szűk évvel. Ekkor már a szükséges fordulatra való eszmei, tudati felkészítés folyik Magyarhonban, amelynek éppen ő az egyik legkövetkezetesebb szorgalmazója és tevékeny munkása. A **Nemzeti dal** tettekre buzdító felszólításának

*Kik szabadon éltek, haltak,
Szolgaföldben nem nyughatnak...*

itt fedezzük föl első megfogalmazását. De lássuk, ismerjük meg teljességében a jövőnek szóló biztatást!

A csonka torony

*Vén torony áll a rónaság felett ...
Letűnt századba visz a képzelet.*

*Kevélyen néztek hajdan e falak,
Mert ormukon szent jelt tartottának.*

*A szabadság zászlója volt e szent jel;
Csak játszott a viaskodó szelekkel.*

*Piros szárnyát hívólag lengeté,
S kiben vér volt, elszántan jött elé.*

*Gyűlt a toronyba a sok ifjú bajnok,
Harc-öltözetnek csillogása rajtok,*

*De fegyveröknél sokkal fényesebben
Sugárzott a hősbátorság szemökben.*

*„Markunkban a kard, s benne lesz, amíg
Szemfényünk, vagy rabláncunk megtörik!”*

*Ezt harsogták, s mely ekkor kinn zúgott,
A mennydörgés e zaj visszhangja volt.*

*A sírba dőlt egy századév ezóta,
Nincs a toronynak többé lobogója,*

*A szabadsági zászló lebukott,
Ti is alusztok, dicső bajnokok,*

*Kik szabadon inkább elestetek,
Semhogy rabszolgaságban éljetelek.*

*A torony áll még egyes-egyedül,
Ez is maholnap már halomra dül.*

*Idétlen rom, mogorva, puszta váz,
Falai között senki sem tanyáz,*

*Csak a holt század fekszik odabent,
Szemfődele a hosszú, méla csend.*

A magyarok lakta tájaknak nincs még egy olyan műemléke, amit a 19. század két költőóriása egyaránt megénekelte volna. Ez a kivételes rang csupán a szalontai Csonkatornyot illeti meg, ami tovább gyarapodik azzal, hogy egyikőjük – Petőfi – rajzban is megörökíti. (Hálás is neki az utókor, hiszen a hajdúváros jeles fertályának ez az első ábrázolatja.) Míg nála a „vén torony” a szabadság bástyája, addig Arany a pusztulás, a céltalan áldozat tanúját szemléli benne.

Honnan ez az ellentétes értékelés? Erre a történelem, a közben lepergett negyedfél esztendő nyújt magyarázatot. De mily változó érzéseket, ellentétes magatartásokat szülő időszak volt ez! A szabadság és függetlenség valóságának átélését, majd a reménykedés esztendejét fölváltotta a kétségbeesés, reményvesztést szülő Bach-korszak. A forradalmi kormány belügyminisztériumában hivatalt vállaló Arany visszahullott Szalontára. Élet és anyagi bizonytalanság légkörében telnek az első hónapok, mígnem a szolgabíró – kegyelemkenyeret nyújtva – irnokként alkalmazza. Csodálkozhatunk-e azon, hogy Arany nem „kevélyen néző falakat”, de az elenyésző romban pusztuló hazája megtestesülését látja.

Az ó torony

*Nagy-Szalonta nevezetes város,
Mégsem olyan nevezetes már most,
Mint mikor volt szabad hajdúfészek,
Benne lakoán háromszáz vitézek.*

*Csonka torony nyúlik a felhőbe,
Rajta pihen a nap lemenőbe':
Rá-ráveti visszanező fényét,
Mintha látnám ősapáim véréét.*

*Vérpirosan mért néz vissza a nap?
Azt jelenti, rút idő lesz holnap?
Óh, Istenem, hiszen elég bőven
Volt már részünk zimankós időben!*

*Hej csak itt is, e hitvány zugolyban,
Hány nemes szív vére ömlött hajdan!
Azt mondották, hazájokat védik,
Azt hívék, úgy áll fenn örökkétig.*

*S mi van abból, amiért fáradtak? ...
A torony, mit durvoán összeraktak.
Áll a torony, mint valami Babel,
Rajt' az idő nyomtalanul jár el.*

*Rajta pihen a féllábú gólya,
Vércse, bagoly örökös lakója,
Velök együtt a galamb is elfér,
Összeszokik, utoljára nem fél.*

*Rajta a gyom óriássá nő fel,
Hajba kap a szélvészese idővel.
Rácsap olykor, – hanem azt se bánja –
A mennydörgős mennykő buzogánya.*

*Csonka falán, viharos éjféلكor,
Boszorkányok nagy serege táncol,
S jeleül az éji vigadásnak,
Egy-egy köve földön hever másnap.*

E két magasívű költemény mellett más írásaikból is reánk köszönt az öregtorony. Aranyának ilyen vonatkozású verseit már említettem. E felsorolást egészítsük ki az esztendő múltán született **Családi körrel**. A személyes élményekkel átszőtt paraszti idill első strófáját e sorokkal zárja:

*Csapong a denevér az ereszt sodorván,
Rikoltoz a bagoly csonka, régi tornyán.*

A szerző ezzel adja tudtunkra, hogy a verset hallva, olvasva szülőföldjére követjük őt, s mindaz, amit elénk rajzol, a szalontai paraszti világ része, hűséges másolata.

Petőfi – hozzá hasonlóan – másodszor is versbe foglalta, mégpedig ugyanabban az évben, amikor a közvetlen érzékelés hatására megírta a már idézett költeményét. – Történt pedig, hogy nótáros uram negyven napos szünetet oktatott be az alighogy megindult levélváltásba. A „lelkem fattya” kerek száz sorban tördelt, tréfásan dörgedelmes episztolát meneszt Szalontaburgba. Bevezetőjét ismerjük, gyakorta idézzük:

*Meghaltál-e? vagy a kezedet görcs bántja, imádott
Jankóm, vagy feledéd végkép, hogy létezem én is?
Vagy mi az ördög lelt? ... híred sem hallja az ember.*

Miután sorra veszi a ház lakóit, a drága komámasszonyt, „a barna Lacit s a szőke Julist”, sőt a kert rózsáit is, emlékező tekintetét kissé távolabb és följebb röpteti, s úgy kérdi:

*És a csonka torony, mely a lezúgott harcoknak utána
Most szomorúan hallgat gyér fű koszorúzta fejével,
S várja jövőndőjét, mely lábát ráteszi, s akkor
Összeomol, mint a koldús, ha kikapja kezéből
A mankót a halál ... Áll még a gólya fölötte,
Méla merengéssel nézvén a messze vidékbe?*

A verses válasz nem késik sokáig, de a hajdú dicsőség tanúját már prózában szólaltatja meg: „A csonka torony is köszönt, s kérdezi: mikor

lesz szerencséje? s ha valaki azt mondaná neki, nem éri már ő azt meg, mindjárt összerogyna ijedtében.”

Aztán nagyot fordult az idő kereke. A két lantos egyikén beteljesedett a jóslat: „nem bántja többé az Egy gondolat...” A másik pedig énekesből énektanár lett Nagykőrösön; búcsút mond a bölcsőhelynek és a Csonkatoronynak. A hajdúvár témájára – tudjuk –, a Toldi szerelmében még egyszer visszatér. Utána bekövetkezik a „hosszú, néma csend”. Vers ugyan nem, de egy ceruzarajz még készül a toronyról. Szerzője ismeretlen, de ugyanolyan romos állapotban mutatja be, mint a már említett korábbi vázlat. E két grafika egyaránt azt bizonyítja, hogy a mai főtér keleti során még a 19. század derekán is egyszerű paraszthajlékok szerénykedtek. Ellenben a gyors polgárosodást tükrözik a századvégen készült fényképek, ahol telkükön immár tekintélyes cívis házak sorakoztak. Mögöttük – igen szerényen – bújik meg a hajdani közösségnek biztonságot nyújtó ótorony. Mintha Petőfi korábbi megállapítását – „idétlen rom, mogorva, puszta váz” – kívánná felerősítve alátámasztani.

Az erődítmény helyreállítása

A boldog békeidőként emlegetett századvég a Csonkatorony életében is változást hoz: külseje megújul, szerepe, belső tartalma pedig átlényegül; új rendeltetést kap. E hirtelen fordulat oka sem éppen érdektelen. Íme, rövidre fogva az előzmény.

1882. október huszonegyedikének szomorú délutánján helyezték örök nyugalomra Arany János tetemét a Kerepesi úti temetőben. A végtisztességet tevő tömegben ott szorongott a szülőváros küldöttsége is. Hazautazásukkor őt, a Toldi-monda újraálmodóját idézték. Ekkor vetődött fel a gondolat: emlékéet meg kell örökíteni a szülőföldön! De hogyan? Mi a legméltóbb hozzá?

Veje, Szél Kálmán tiszteletes mondta ki sokuk kívánságát: „rendezenek be a költő emléktárgyaiból egy szobát, és létesítsenek kisdédóvót az e célra megindítandó gyűjtésből; nevezék el ezt is Arany Jánosról”.

E tervet nem csak a fővárosban jártak támogatták, de melléálltak az itthoniak is: értelmiségiek, vezető állásban levők, a gazdasági és a szellemi élet helyi irányítói. November 12-én e tárgyban népgyűlést

hívtak össze, ahol elhatározták: „Nagyszalonta egyfelől hozzájárul az országos Arany-szobor költségeihez, másfelől Arany Jánosnak helyben is élő emléket állít”. Ez utóbbiról közelebbit még nem mondtak, ellenben megalakították az Arany-Emlékbizottságot, amely gyűjtést indított a kijelölt célokot megvalósítandó. Két év múltán, 1884. november 23-án tartott népgyűlésen a gondolat már határozott formát öltött: „Arany János emlékét a nagy költő relikviáit magába foglaló **Arany-szobával** és ezzel kapcsolatos kisededővodával (esetleg menhellyel) örökíti meg.”

Az emlékszoba részére kezdetben igen kevés tárgyat, kéziratot ajánlottak föl. E téren Arany László adománya hoz fordulatot: „készséggel elhatároztam, hogy boldogult atyám bútorait, ruhaneműit, könyveinek egy részét, a szobájában volt apró dolgokat, ... a reá vonatkozó kegyeleti tárgyak legnagyobb részét az Emlékbizottságnak átengedem”.

A hálás fiú nagylelkűsége lehetővé teszi a két és fél évvel korábbi tervek egyikének valóra váltását. Nyitva maradt azonban a kérdés: hol találjanak helyet a múzeum számára? A bölcsőhely telkén álló ház nem jöhetett számításba, mivel akkori gazdája nem volt hajlandó eladni. Ekkor a református egyház segíti ki a bizottságot, és az egyik tanítói lakást ajánlja fel, míg a tervezett Arany-szoba felépül. Ez a boltíves kis terem abban a scholában van, aminek építéséhez a nótárius úr is hozzájárult. Ezt 1885. június 6-án – országos ünnepség keretében – adták át az érdeklődőknek. A megnyitón részt vett a család valamennyi tagja, Arany László feleségével, Szél Kálmán Piroska lányával, a költő egyetlen unokájával, a rokonság, a barátok, de képviseltette magát a Magyar Tudományos Akadémia, a Petőfi Társaság, az állami s az egyházi közösségek is.

A korábbi tanterem tizennégy éven át nyújt otthont a költő emlék-tárgyainak. Az idők folyamán egyre inkább nyilvánvalóvá lett: ez nem tekinthető végleges őrhelynek. A múzeum számára megfelelő hajlékot kell keresni!

Szél Kálmán, a vő, és Rozvány György, a barát javasolja: „restaurálni kell a Csonkatornyot, majd termeiben állítsák ki az Arany relikviákat, dokumentumokat”. Ez nem volt rossz gondolat, mivel a szülőház – az említett okok miatt – nem jöhetett számításba. Feltehetően akadt javaslat későbbi lakásaira is, azonban ezeket a század végi nagy építkezések során lebontották. Nem maradt más hátra, mint olyan épületet kijelölni,

amely – ha nincs is kapcsolatban egyéni életével, hétköznapijaival – legalább irodalmi munkásságára emlékeztesen. Így esett a választás a város főterén, tehát központi helyen, az Arad–Nagyvárad főútvonal mellett álló, legendák övezte vártoronyra.

A kezdet kezdetén senki sem gondolta, mennyi utánajárást, sőt harcot igényel megszerzése. Bármennyire furcsán hangzik is, a hajdúk ősi építménye az idők folyamán magántulajdonba jutott, s a makacs gazda hallani sem akart az eladásról. Csak halála után az örökösök bocsátják áruba jó pénzért, 50 ezer koronáért. Mivel az Emlékbizottság vagyona akkoriban nem volt több 7000 arany koronánál, a megegyezés teljesen reménytelennek tűnt. A Bizottság szép terve talán még évtizedeken át a távolból ködlött volna elő, ha 1893-ban egy szerencsés lehetőség fel nem bukkan. Ebben az évben leplezték le Budapesten, a Nemzeti Múzeum előtt az önkéntes adományokból, műsoros estek bevételéből készített művészi Arany-szobrot, Strobl Alajos alkotását. Az adakozás olyan bőkezű volt, hogy a pénzalapból jókora összeg felhasználatlanul maradt. Eötvös Loránd, a világhírű fizikus, a szoborbizottság elnöke közbenjárásának köszönhetően a szalontaiak 5 000 koronát kaptak, s így – kölcsönökkel pótolva – megvásárolhatták a torony telkét a rajta levő házzal egyetemben. Ezzel azonban teljesen kiürült a pénztár, s a szélvészek pusztította, villám tördelte rom restaurálására gondolni sem lehetett.

Ekkor a szélesebb tömegkapcsolat kiépítése, a jelentősebb anyagi alap létrehozása érdekében, s azért, hogy mint ház- és telektulajdonos jogi személyé válhasson, a tizenegy évig tevékenykedő Emlékbizottság **Arany Emlékegyesületté** alakul át. A tagdíjából, testületek és magánosok adományaiból, műkedvelő előadások bevételéből adósságát kiegyenlítette. Az újabb gyűjtést – sajnos –, csak mérsékelt siker kíséri. Ekkor két nagyobb felajánlás menti meg a helyzetet. Az egyik az Arany Lászlóé, aki magára vállalja a Csonkatorony restaurálásának teljes költségét. Meg is bízza Gyalus László műépítész egyetemi tanárt a terv s a költségvetés elkészítésével.

A helyreállítási tervzet egyik sokat vitatott része a torony tetejének megoldása. A közvélemény a lapos tető, tehát a csonkaság látszatának megőrzése mellett állt ki, már azért is, mert így örökítette meg Petőfi és Arany, s mert a helybeliek is így emlegették századokon át. Azonban anyagi okok miatt, és a Műemlékek Országos Bizottságának szakmai

tanácsára a torony hegyes sisaktetőt kapott. Az építóművész a reneszánsz stílusban kivitelezett vajdahunyadi vár négyzet-alaprajzú erődtornyát, az ún. Nebojszát tekintette mintának. A tetőszerkezetet ennek nyomán tervezte meg, azzal indokolva eljárását, hogy a szintén reneszánsz szalontai donjon (őregtorony) fedele is ilyen lehetett.

A Gyalus-féle restaurálási terv kivitelezését Veres Károly helybeli építész vállalta el 4000 forintért. Az időtlen felső téglasorokat ledobatta, s egy új termet, a negyedik emeletet építteti rá. Tizenhat zöld zsalus ablaka díszítőelemként hat, ugyanakkor lehetővé teszi a kilátást a „nagy határ mező” négy tájára. Egyébként régi alakját mind külsőleg, mind belsőleg megőrizték: a lőrészzerű, keskeny ablakokat, a támpilléreket, az övpárkányt és a három szint egymástól eltérő magasságát. A bejáratról 99 lépcsőfok vezet föl a kilátóig.

A kor szokásához híven a toronygomb feltevése ünnepélyes külsőségek között történt meg 1899. március 15-én. Az összegyűltekhöz Szél Kálmán, az Egyesület elnöke, majd Veres Károly építész szólt, s a gomb tágas testében az Emlékegyesület és a város történetére vonatkozó dokumentumokat helyezték el. A tető hegyébe, a gomb fölé – Arany László elgondolását követve – egy lángsugaras napot és egy félholdat erősítettek. Az előbbi középre állítása a hajdúk életerejének folyamatosságát, míg az utóbbinak távolabbra helyezése a török uralom megtörését jelképezi.

A helyreállítás munkáját az építómester – a szerződésben rögzített határidőre – 1899. július 1-jére be is fejezte. A felújított őrtorony nem csak megszépült, de kiemelkedőbb lett. A 11,30 m magas cseréptetővel és az 5 méteres csúcsdíszsel végül is 38,15 méternyire növekedett. Készen állott arra, hogy – az eredeti szándékhoz híven – emlékhely legyen annak a költőnek, aki több ízben megénekelte.

Arany-múzeum a Csonkatoronyban

A Csonkatorony helyeállított ugyan, de a további lépés megtétele kétségessé vált. Arany László özvegyének adományából a bebútorozásra már nem futotta. Ekkor az Arany-Emlékegyesület vezetősége Bihar vármegyéhez fordult segítségért. Ennek, valamint a társadalmi gyűjtés eredményének birtokában ez is elkészült, és 1899. augusztus 27-én, országos ünnepség keretében nyitották meg a hajdúk emelte vigyázó

toronyban végleges otthonra lelt Arany János Múzeumot. Szomorú, hogy éppen az nem lehetett jelen, akinek e művelődési intézmény létét köszönhette. Arany László már egy éve halott. Érdemét a bejárat közelébe helyezett márványtáblán örökítették meg.

A költő baráti köréből még jónéhányan éltek, s el is jöttek. Az ünnepséget Szél Kálmán nyitotta meg. Itt volt Gyulai Pál, Szász Károly, Kozma Andor, Rádl Ödön a Magyar Tudományos Akadémia, a Kisfaludy-, a Petőfi- s a Szigligeti Társaság képviselőjében, és velük, mellettük a hivatali méltóságok. A díszbeszédek, a dalárda számai a főtérén egybegyűlt többeszes tömeg előtt hangzottak el; ezt követően a vendégek megtekintették a múzeumot.

Kezdetben a dokumentációs anyag csupán az első és a második emelet berendezéséhez volt elegendő; 1905-re intézmények, de méginkább a magánosok adományából oly annyira gyarapodott, hogy egy újabb terem szükségeltetett. Ezek után Szél Kálmán esperes, egyesületi elnök és Király József tanár, múzeumőr a következő beosztást határozta el: a torony földszintje afféle fogadóterem lett, ahol a múzeum értékeiről készült levelezőlapokat, később helyi könyvkiadványokat lehetett vásárolni. Több más – a témától idegen – tárgy mellett itt helyeztek közszemlére a Csonkatorony restaurálásakor kikerült téglák közül egynéhányat, tárgyi bizonyítékként a már ismertetett ténynek: hajdúeleink 15. és 16. századi építmények anyagából emelték „a várnak erős tornyát”. Az első emelet látogatói mintegy a költő vendégei, lévén hogy eredeti bútorai, a szőnyegek, díszpárnák, képek segítségével akadémiai szobáját varázsolták ide. A második emeleten könyvtára, művei, kéziratok és egyéb emléktárgyak kaptak helyet. A harmadik a később beérkezettekkel telt meg, többnyire jegyzői iratokkal és másodlagosan kapcsolódó relikviákkal, nyomtatványokkal. A kilátónak szánt negyedik emeletet vasajtó választotta el az alantitól; eredeti szerepét hosszú évtizedeken át nem tölthette be.

E belső elrendezés negyven évig változatlan maradt. 1917-ben az Arany-centenáriumra készülve Debreczeni István lelkész, a költő hagyatékának akkori legjobb ismerője, némi átcsoportosítást végzett, ellenben nagyobb módosítás történt a torony külsején.

A századfordulón mozgalom indult Szalontán, hogy a fővárosi Arany-szobrot követően másodikként a szülőföldön állítsanak emléket a halhatatlannak. Az éveken át folyó gyűjtés, felajánlás csak 1905-ben

eredményez olyan összeget, amellyel az Emlékegyesület a megvalósítás küszöbéig érkezik. Szakértelemmel, lelkesedéssel segítően áll melléjük özv. Arany Lászlóné unokatestvére, Szalay Imre, a Nemzeti Múzeum igazgatója. Az ő ötlete a szobor jelenlegi, meglehetősen szokatlan elhelyezési módja. Javasolja, hogy a torony eredetileg délre nyíló bejáratát helyezték át főtéri oldalára. A kapu legyen művészi kivitelezésű, méltó az itt őrzött értékekhez. Tekintetbe vévén a fal szélességét, fölötté mélyítsenek helyet a költő kőbe faragott, ülő szobra számára.

A feladat megoldására a kor egyik legismertebb szobrászát, Strobl Alajost, a pesti Arany-szobor alkotóját sikerül megnyernie. Ő rövidesen el is készíti a díszes barokk portálé és a fölébe helyezett szobor tervét, azonban ezek kivitelezésére már nem vállalkozik.

1906-ban az egykori hajdúkapitányságra tekintő, eredeti kaput befalazzák, s újat vágnak napnyugat felé; az előtte húzódó földszintes ház egyik szobáját is lebontják, szabad bejárást biztosítva a múzeum látogatói számára. A Strobl tervezte kapudíszít Behr Lajos, magát a szobrot pedig tehetséges tanítványa, Kolozsvári Szeszák Ferenc kivitelezte.

1907. szeptember 15-én, a szobor leleplezésének napján immár harmadízben országos ünnepség színhelye Szalonta. A Tudományos Akadémián és a Kisfaludy Társaságon kívül számos irodalmi egyesület képviselteti magát; jelen vannak a megye vezető emberei és a környékbeli közbizalmi méltóságok. A Csonkatorony előtti téren a helybeliek ezrei gyűlnek össze, hogy részesei legyenek a szoboravatás meg nem ismétlődő élményének.

A legtekintélyesebb szónok, Alexander Bernát esztéta és filozófus igen-igen szerencsésnek ítélte Arany képmásának és az általa megénekelt toronynak illetően való összekapcsolását, amit a helybeliek közül többen térbe állítottak volna. (1992 márciusában erre is sor került; Kiss István szalontai származású szobrász új alkotása ekkor került a református templom szomszédságába.)

Most pedig iktassuk ide azt a századelői eseményt, amely már-már a múzeum létét hozta veszélybe. 1906. augusztus 19-én a torony tövében lévő nagy üzleti raktár kigyulladt és a benne tárolt petróleum és kátrány lángjai vörösre pörkölték az évszázados falakat, sőt a tető eresze alatti madárfészkekbe is belekaptak. Szerencsére az Arany-émlékeket kár nem érte; ellenben az Egyesület levonta a tanulságot: valamennyi ablakot

belül vastáblával látott el, s ezeket – a látogatási idő kivételével – mindig zárva tartották.

Tárgyunkhoz csak közvetve kapcsolódik az, hogy 1912-ben a Csonkatorony telkének utcai sávjában „modern bérházat emeltek, mely egyrészt külső díszével növelte a környezet esztétikai hatását, másrészt várható jövedelmével gyarapította az Egyesület anyagi erejét”. Napjainkban az Arany-palotaként emlegetett épület a múzeum és a városi könyvtár céljait szolgálja.

Az 1919-es uralomváltás sem a torony külsejében, sem a múzeumi elrendezésben nem hozott fordulatot. Viszont a második világháború végén, 1944 októberében a helybeli és a környékbeli lumpenelemek – „felszabadító” katonák közreműködésével – feltörik a múzeumot, a szobrokat ledöntik, a kéziratokat, a könyveket szétszórják, az emlékszoba kincsei közül a költő ruhadarabjait, szőnyegét, használati tárgyainak egy részét magukkal viszik, párnáit, lábbundáját széthasogatják. Hónapok múltán, amikor az elmenekült lakosság kezd visszaszállingózni, két Arany tisztelő tanító, lelkes kisiparosok segítségével, némileg rendbe hozza a termeket és berendezését.

1948-ban a proletárállam így, hiányosan nyitja meg „a kultúrára éhes tömegek előtt”, kezdetben az egykori kisbíró, majd egy idős kommunista kőművest állítva a művelődési intézmény élére. 1956 tavaszán – a költő születésének 140. évfordulójára készülve – e sorok papírra vetőjét nevezik ki az Arany-múzeum irányítójává. A kelet-európai népek nyári, őszi forrongása kedvező körülményeket teremt a dokumentumok átrendezéséhez, a hiányok pótlására. Muzeográfusként az volt a legfőbb elvi célkitűzésem, hogy a Csonkatorony jövőendő látogatója ne azzal a benyomással távozzék, hogy „igaz, nagy volt Arany János, de már rég halott”, hanem azzal, hogy a költő tovább él műveiben, s a világirodalom egyik halhatatlanjává magasztosult. E szándék megvalósításához szükségem volt a lezárt negyedik emeletnek kiállítóteremmé való átalakítására. Ennek megtörténte után ide kerültek alkotásainak különböző kiadásai, idegen nyelvű fordításai, a helyi Aranykultusz írásos dokumentumai. A többi terem anyaga magyarországi múzeumok, könyvtárak ajándékaival, a Bihar megyei Néptanács anyagi segítségével köszönhetően szobrokkal, festményekkel lett gazdagabb, teljesebb. A levitézlett tárlókat szebbekkel, korszerűbbekkel cserélték

ki. Az 1957. március eleji örömnapi immár negyed ízben állította az Arany-múzeumot a közérdeklődés központjába.

Ezt követően a relikviákat, írott és nyomtatott dokumentumokat – a politikai széljáráshoz igazodva – néhányszor még átrendezték. A jelenlegi kiállítás az időrendiség, a didaktikusság s az esztétikum elveinek kíván eleget tenni, és lényegében az 1957-es elrendezést követi. E szerint a földszinti teremben a látogató a hajdúkról, a szalontai várról, a toronyról, a helység jeles fiairól szerezhet ismereteket. Az első és második emeleten kiállított tárgyak, iratok a költő életútját mutatják be a bogárhátú szülőháztól a Kerepesi úti temető végső stációjáig. A harmadik emelet az Ő szobája, a negyedik pedig a halhatatlanságé.

* * *

Kereken száz esztendő pergett le a végtelen idő homokóráján azóta, hogy lelkes eleink a hajdúvár öregtoronyát megszilárdították, majd múzeummá alakították. Ezzel valósággá vált a költő rejtett álma, vágya: visszatért abba a mezővárosba, emberi közösségbe, ahonnan Ő a Parnasszus csúcsára, a világhírnév fényébe emelkedett.

Ihletforrássá lett a Múzeum

Számításaim szerint fennállása óta hozzávetőleg félmillió érdeklődő kereste föl a Toldi szerzőjének szalontai zarándokhelyét. Voltak közöttük fiatalok és idősek, helybeliek és a glóbusz távoli tájairól érkezők, egyszerű emberek és világhírű művészek, tudósok. Nyelvünk és literatúránk felülmúlhatatlan mesteréről lévén szó, a mai olvasót netalán érdekli, hogy kik voltak azok a magyar és más nemzetiségű írók, akik belső indítást éreztek az emlékhely megtekintésére, a gényusz előtti főhajtásra. A tekintélyes személyiségek népes seregéről egyik korábbi könyvemben, az **Arany-emlékek Nagyszalontán** címűben már számot adtam. Azonban említés sem történt arról, hogy a hely szelleme kiket ihletett meg, és születtek-e irodalmi alkotások a lelki közelség hatására. Ennek az igénynek az alábbiakban kívánok eleget tenni.

A szalontai emlékhelyhez kötődő első vallomás a kor divatos költőjének, Bartók Lajosnak a szerzeménye. Az Arany-szoba megnyitását köszöntve, terjedelmes ódát postáz Szél Kálmán, azaz a vezetőség

címére. Mivel ez a toronnyal egyáltalán nincs kapcsolatban, bemutatásától eltekintek. Így a rangos sort az egykori barát, **Lévay József** indítja. Noha már betöltötte 74. életévét, mégis eljön, és maga szavalja el Az **Arany-szoba** című, tizenkét strófás ódáját. Az elszálló szavakat Debreczeni István monográfiája, A **nagyszalontai Arany-Emlék-egyesület története** mentette meg az utókor számára. A népnemzeti irányzat szellemében fogant költeményt a forma és a hang tisztasága, a szerkezet zártsága és közismert Arany-sorokhoz való gyakori visszakapcsolás jellemzi. Viszont nyelvezete és képei a fél évszázaddal korábbi ízlést tükrözik, mondatszerkesztése pedig dagályos. Elegendőnek ítélem, ha a teljesség helyett az ódának csupán sikeresebb szakaszait mutatom be, azokat, amelyekben „ódon, tömör falak” tűnnek az olvasó látóterébe.

*S óh! mi szép, hogy épp itt nyílik számára lak,
Itt egy régi erőd biztos kebelén!
Illenek hozzá az ódon, tömör falak,
Ős magyar-alföldünk rónamezején.
Itt a hősök lelke mind fölkel előtte,
Kiknek alakjait énekébe szötte.*

*S a Csonkatornyot már hű kegyelet óvja,
Benne oltárt is a múzsáknak emel;
„Yércse, bagoly nem lesz örökös lakója”
Köve rovátékát gyom nem veri fel,
Vihar elkerüli, idő megkíméli,
Zimankós múltjáért szebb napjait éli.*

*Örök-tüzű csillag tündöklük felette,
Mely messze löveli sugár özönét,
Pusztai vándor, ha útját erre vette,
Lelkesedik, buzdul, rávetve szemét;
A költőre gondol édes ámulatban,
Kinek hamva távol, de szelleme itt van.*

A születési centenárium az Aranyt megidéző és értékelő lírai alkotások gazdag termését hozza létre Lampérth Géza nacionalista és pátoszos ódájától Emőd Tamás és **Dutka Ákos** friss hangú önkítáru-

kozásáig. Utóbbi 1917 márciusában az átlagon felülemelkedő, himnikus hangvételű költeménnyel tiszteleg a százéves Arany előtt. A 19-es nemzeti tragédia bekövetkeztekor ismét felé fordul, Őt hívja segítségül:

*Szalonta mesélő bronzlantja riadj!
Iszapos Érpárt fáradt fia kelj fel.
Sikoltsunk élő s holt magyarok
Nyugatra szálló keleti szelekkel.*

(Részlet az 1920-ban írott, Arany című versből.)

Ugyanebben az évben egy másik váradi közíró, **Sas Ede** siratja el fájdalmát, gyötrő kínját, amit a rajongásig szeretett Biharország elvesztésekor érzett. Felfokozott érzelmei az egeket ostromolják, miközben végigtekint azokon a kulturális és személyi értékeken, melyekkel e táj lakói a magyar történelmet és művelődést gazdagították. E történelmi felsorolásban Szalonta és Arany megkülönböztetett figyelemben részesül. Iktassuk ide az 5. versszakot, a fentiekben elmondottak bizonyítékaként.

*S Nagyszalonta csonka tornya
Felbúg, felynög éjféltájba'.
Hazajár a szalontai
Nótárius szellemárnya.
Elsiratja szülőföldjét,
Hol lelkében Toldi termett –
„Hallja László a templomban,
Körösvíznek partja mellett...”*

Harmadikként **Zilahy** csatlakozik az országvesztés tragédiája miatt aggódókhöz. A csapást szülővárosához fűződő érzelmi kapcsolata meglazulásaként, elszakadásaként éli meg. **Szalonta** című emlékezését e sorokkal indítja:

*A nádas érben zümmögtek a békák,
A csonka bástya barna omladékát
Arany fátyollal takarta a hold.

Bocskai hajdan erre lovagolt,
S ölében tartva zengő tamburáját
Egy vén szobában itt Arany dalolt.*

Ezt 1921-ben, a trianoni döntést követő évben írta, rövid hazalátogatása reflexiójaként. Utána írói pályája magasba ível. A két világháború közötti időszakban a magyar polgári irodalomnak ő az egyik legnagyobb hatású és legtermékenyebb alkotója. Sokoldalú tevékenysége – írói, szerkesztői, társadalmi – nem teszi lehetővé, hogy ezekben az években fölkeresse szülővárosát, de a vihar elvonultával, 1946 tavaszán e rövidségét pótolja.

Köztudott, hogy a kommunista hatalom – gyökéresztése után – a magyar szellemiség legjobbait hallgatásra vagy hazája elhagyására ítélte. Zilahy az Atlanti óceán túlsó partján helyel-közzel azt az utat járta be, amit **A lélek kialszik** című regényének a főhőse. Azonban lényeges eltérés közöttük, hogy írónk lelke az idegen környezetben nem alszik ki; szenved a hontalanság tudatától és száműzöttségében fiatalságának élményvilágába menekül. S ami fölöttébb különös, a prózaírás felülmúlhatatlan mestere ilyenkor a ritmus és a rím kötöttségét is elvállalja gondolatainak, érzelmeinek tolmácsolására. Csodálattal olvassuk **A tambura** című önvallomását, de nem csak azért, mert tollforgatóvá válásának a misztériumát villantja elénk, hanem mert a Csonkatorony múzeumma rangosodásának a tényét is megörökíti. Azon pedig éppenséggel elálmélkodunk, hogy 1961-ben mily hitelesen idézi fel a kiállítótermek hat évtizeddel korábbi hangulatát, el egészen a tárlókban őrzött irodalmi ereklyék bemutatásáig. (Nem egynek az akkori létezéséről e Zilahy versből szerezhetünk tudomást.)

Ámde ismerjük meg a hajdan volt kisdiáknak e százados falak között szerzett élményét.

A tambura

*Én ott születtem kétszáz lépésnyire
a „bogárhátú ház”-tól. Kisfiú koromban
e kétszáz lépést nem egyszer lemértem
a Bajó-kerten át, esőben, sárban.
De azután, ahogy nőtt a lábam,
csak száz lépés lett az a kétszáz.
És most átlépve annyi óperenciát,
ahogy most hatvan évemet lemérem,
tucatnyi regényt, sok más kötetet,*

most már tudom, hogy e száz lépésnél
 sosem jutottam hozzád közelebb!
 Engem húsz nyelven olvas a világ,
 (ha párszáz ember világnak elég),
 őt csak magyarul olvasgatta néhány
 nálunk nagyobb néhány nemzedék.

Veres Károlynak hívták az ácsot,
 ki hetyke, új tetőt nyomott a csonka
 vén torony fejébe, s azt hitte, ettől
 lett nevezetes város Nagyszalonta.
 Pedig hiába faragnak az ácsok
 akár új tetőt, akár akasztófát,
 nem faraghatnak Kölcseyt, Madáchot,
 a szekercék csak földi sorsot írnak,
 de más a toll, a megsárgult papírlap!

Arany-múzeum lett a vén torony,
 tódult a népség vasárnapokon,
 s a kézbe vett sok fekete kalap
 megbámulta az üveglap alatt
 a gyönyörűen metszett gyöngybetűket,
 amik egymásnak koszorúkat küldtek:

Levél Petőfitől ... javítások a Tragédián ...
 Kürtös szavak, mik Toldit énekeltek.
 De az asszony nép vastag fejkendőit
 nem az efféle dolgok érdekelték –
 a kioperált epekövet nézték!
 Igaz-e, hogy galambepéje volt?

Az asztalán még itt-ott gyertyafolt,
 nézték pipáját, a hajkefét, a fésűt,
 botját, kalapját, mellyel „menni készült”,
 a fényképíró úrnak szóló epigrammban –
 s nagyon megszólták öreg papucsát.

*De engem már kisdíák koromban
csak a falra akasztott tambura,
csak az a vén tambura érdekelt.
Király tanár úr volt a múzeum-őr,
és egyszer, mikor oda sem pillantott,
kezembe vettem ezt a furcsa lantot.
De megvert engem az Egek Ura:
kezemhez nőtt a síró tambura.
Így lettem író.*

*S annyi év után
még mindig az a ritmus peng a tamburán,
mint mikor népünk veszett el ezerszám,
mikor a falakból is vér szivárgott,
és mikor ez a húros zeneszerszám
titkon siratott minden walesi bárdot.*

*Haynau báró, Paskievics herceg.
Hány éve már? Az esztendőök csak percek –
időtlen idő szólt a tamburán,
s ha más nevekkal is, a húrok pengetik
a rejtett dalnak rejtett könnyeit:
Edward király, angol király
léptet fakó lován.
Hadd látom – úgymond –, mennyit ér
a magyar tartomány?*

(1961)

De térjünk vissza a második világháborút megelőző időszakra, az erdélyi magyarság kisebbségi sorba zuhanásához! Ennek a kornak és állapotnak a legőszintébb, legbátrabb énekesé és megörökítője **Reményik Sándor**. 1929 decemberében, egy irodalmi est szereplőjeként érkezik városunkba. Ő, akinek Arany és Petőfi az eszményképe, el nem mulaszthatja, hogy a Múzeumot föl ne keresse. Petőfi dokumentumértékű ceruzarajzának látványa a **Csonkatornyok** című, gondolatokban gazdag vers megírására ösztönzi, amelyben általánosítva a csonkaság

állapotát, az egyes emberek s a magyarság sorsfordulatainak az elemzésére tér át. Az erkölcsi és meggyőződésbeli teljesség követelménye – sajnos –, csak vágy, csak remény, – hirdeti a költő.

Csonkatornyok

*Itt állok a csonkatorony tövéén.
Rég tető alatt a csonkatorony,
S tető alatt a költő élete,
Biztos, erős, égi tető alatt.*

*Befejezetten, készen, ragyogón,
Az idvezültek csendes mosolyával
És véghetetlen, örök szájalommal
Nézi mindazt, mi itt lenn csonkaság.*

*Itt állok a csonkatorony tövéén,
Itt állok romló, csonka életemmel,
A képzeletem, mint veres kakas
Most felrepül a torony tetejére,
Lihegve, dülva, zúgva, sisteregve
Égetem porrá a biztos tetőt.
Hadd lássam csonkán a tornyot megint,
Feketén, pusztán, kiszolgáltatottan,
Esőben, hóban, szélben morzsolódva,
Hordozva a villámok bélyegét.
Mit beleütöttek a századok.*

*Lássam, mint egy imádkozó ujját,
Nyomorék, torz ujját e beteg földnek,
Ki ősi épségről álmodik,
És eped, eped új épség után ...*

*Hadd lássam csonkán a tornyot megint,
Ahogy Ő látta és megénekelte.
Ez az ének az igazi tető,*

*Erre nem száll fel a veres kakas.
Ilyen tető volt minden éneke,
Romló életek felett a fedél,
Csonkaságnak a kiegészülés,
Földi remények után égi álmok,
Toldi szerelme, minden szerelemnek,
Toldi estéje minden alkonyatnak.*

*Tetőt emelt minden csonkatoronynak
Szalontától az óperenciáig,
Amíg a saját árva élete
Csonkatornyát egészítgette ki.
Itt állok a csonkatorony tövén.*

*Rég tető alatt a csonkatorony,
S tető alatt a költő élete,
Biztos, erős, égi tető alatt.
Befejezetten, készen, ragyogón,
Az idvezültek csendes mosolyával
És végzetetlen, örök szájalommal
Nézi mindazt, mi itt lenn csonkaság.*

Negyedszázad tűnik tova anélkül, hogy a toronyról vagy a Múzeumról megőrzésre méltó vers született volna. Nem csoda, hiszen már a nagy Cicero megmondta: *inter arma silen musae*, s ezek az évtizedek valóban nem kedveztek a táncoló, éneklő múzsáknak. Sőt a fegyverek nyugta után reánk virradó proletárkultus mozgalom nem engedte szóhoz jutni sem az Arany-típusú klasszikusokat, sem a politikamentes művészeket. A késlekedő oldódás jele, hogy a Bonczos István–Nagy Ilona íróházaspár – Kolozsvárról hazatérve – író-olvasó találkozók szervezésébe kezdett, meghívta az Utunk köré csoportosult literátorokat. Így került el néhány ízben Szalontára a pálya kezdetén álló **Kányádi Sándor**. A Múzeumot mindenkor fölkereste, s az 1955-ös látogatása élményét versben is megörökítette. Noha ez még erősen magán viseli az indulás tétovságát, a rímpárokban Petőfi hatását, mégis indokoltnak tartom a kihagyás nélküli közlést. A szerző szempontjából

azért, mert ebben az epikumot lírai képekkel, hangulattal ötvözi, másrésről pedig: ekkor fogalmazza meg – mintegy költői célkitűzésként – Arany János „szörnyen nagy kalapjá”-ra vonatkoztatva eme bátor kijelentést: „No de sebjaj, belenövök”.

És az időközben Herder- és Kossuth-díjra érdemesített Kányádi Sándor beváltotta az egykor önhittségként ható ígérteét. – A közzétételt a művelődési intézmény szempontjából is hasznosnak ítélem, hiszen ebből az 1957 előtti állapotról s a Múzeum hangulatáról hű képet kapunk.

Arany János kalapja

*Valami nagy megilletődöttség
szokott erőt venni rajtam,
valahányszor ott járok a szalontai
Arany János-múzeumban.*

*Már maga a Csonkatorony
iránt való tiszteletem
akkora, hogy jó félnap
izgalomnak elég nekem.*

*S ilyen tiszteletlenségre hogy adhattam
mégis fejem, ma sem tudom ...
Megírom, de az az öreg múzeum-őr
azért meg ne haragudjon.*

*Böngészgettem a megsárgult
emlékek közt áhítattal.
De sokszor pirított reám
már eddig is az a néhány
üveggel borított asztal.*

*De most...
(talán mert csak magam voltam)
minden elfogódottságtól
egészen megszabadultam.*

Úgy járkáltam, mint valami,
engedtessék e szó: rokon.
S derültem a bécsiesen fogalmazott
finom báli meghívókon.

Vajon ment-e el a bálba,
s ha elment, hát akadt-e, kit táncoltasson.
ékkövekkel cicomázva ment-e véle,
a jó tekintetes asszony?

S hogy érezhette ott magát
a sok fényes udvaronc közt
ő, aki még valamikor
cédulát írt Csegi Mihály
hátsuló jobb lábra kesely,
fekete mén-csikajáról?

Ott az írás a többi közt,
megfakult már – negyvenhétből datálódik.
Olyan gonddal s szép magyarul
írta azt is, mint a Toldit.

Erről az jutott eszembe,
be megtisztulna a líra:
egyik-másik kollégám ha versek helyett
marhacédulákat írna.

Tudom, nem volt illedelmes
e gondolat s helyhez méltó.
De, amint már említettem, lehullt rólam
akkor minden illem-béklyó.

Szinte ugráltam a lépcsőn,
önmagammal kötekedve.
Nőttön-nőtt a kedvem s véle
bátorságom emeletről emeletre.

*S hogy fölértem legfölülre,
hol a bútorai élnek,
alig tudtam ellenállni
egy kísértő párnás székeknek.*

*S ott a fogas, s a fogason a kalapja!
Molyrágta és por porosul karimáján.
Ekköz biztatni kezdett az ördög:
Mi lenne, ha fölpróbálnám?*

*Föl kellene próbálni ... föl!
„Tárgyakhoz nyúlni!”, de hátha ...
Én istenem, de jó lenne,
ha ez a kalap találna.*

*Fölpróbáltam. Nyakamig ért.
Nagy volt, szörnyen nagy és örök.
Néztem, néztem, s még tán el is mosolyodtam:
No de se baj, belenövök.*

Eszteendő múltán, 1956-ban az addig lazíthatatlannak tartott határvár némileg engedett. Az Arany-múzeumot – évtizednyi szünet után – olykor magyarhoni látogatók is fölkeresik. Az elsők között tartjuk számon **Takács Tibor** író, aki riportban (A Csonkatorony Aranyról mesél. Magyar Hírek, 1957. ápr. 1.) és versben is megörökítette benyomásait. Mai olvasói igen furcsállhatják, hogy a változatos szalontai élmények közül éppen a poros utcák képét őrizte meg a költő emlékezete. Esetleges újabb látogatásakor „a széles utcahosszán csavarodó porfelhő”-vel csupán a kültelken találkozhat. Egyébként ritmusos, rímes beszámolója őszinteségével, oldott hangulatával, eredeti képeivel joggal tarthat igényt a verskedvelők rokonszenvére. Ez készítetett a teljesség tiszteletére.

A szalontai Csonka-toronyban

Száll a por, száll a por, felhő kél Szalontán,
 csavarodó felhő széles utcahosszán,
 rá is ül a fákra, meg is lovagolja
 házak vén gerincét s felszáll a toronyra,
 honnan hosszan kémlem Szalonta utcáit,
 fák erdőlő árnyát, mind hívősre vágyik!
 de ez a nap éget, port süített ebédre,
 meddig tart még nyári vad heveskedése.
 kegyetlen augusztus, csak e torony hívős,
 jó a Csonka-torony a menekülőhöz!

Száll a por, száll a por, falut elveszejtő,
 hol a régi utca, hol a másodjegyző,
 kinek az írása itt van, itt, előttem,
 őt is látni vélem, porból kelő ködben,
 mintha ott lent menne ifjan és sudáran,
 mintha nyomot vésne az utca porában,
 ahogy az időben széles csapást vágott,
 mögötte feltűnnek a nagy hódítások:
 Emberek és tájak, Toldi és Szalonta,
 Nagyfalu és Várad, nem omlottak porba!
 Akit ő teremtett, akit feltámasztott,
 jobbágyutat járó robotos parasztok,
 vezérek, királyok, hadak, seregtettek,
 végtelen útjain a történelemnek. –
 Ott elől jön Arany, lépked most a porban,
 porból szőtt köpenyben, szürke-aranyosban,
 én, én l á t o m, ott jó, mögötte tolongnak
 Toldi házanépe: a por-csatakos had!
 Jó a másodjegyző, aki innen szárnyalt
 álmok elrepülő híres madarával!
 S mindig visszavágyva, nem segédjegyzőnek,
 nem is e toronyban őrizni a kőnek
 omló, hulló porát, – ide kíváncozva,
 hol az ég is másként gyúl fel csillagosra!

*Hol a szó is másként repül az időnek,
innen szabadabban, sudárabban törhet!*

*Jó a másodjegyző, kell, hogy jöjjön, l á t o m,
aki Toldival élt igaz barátságon,
hiszen az országút mitől porosodna,
hogya nem a néptől, mitől csavarodna
fel, fél a magasba, ez a nyári nagy por,
hogya nem a néptől, hogya nem a hadtól?
Mindig így kísérik, mindig vele mennek,
ő elöl, vezére igaz embereknek,
most csak fél percre, egy fél pillanatra,
amíg a sereget a por elbújtatja, –
lent senki nem látja, csak én, e toronyból,
emlékei közül, mit az idő rombol,
mit az idő rongál, koptatja és ássa,
minden múlandónak fájó a múlása.*

*Ide ért a nagy por, a torony is porban,
de a másodjegyző és népe most hol van?
A por tova lebben, szél kap jó vitorlát,
s egy-kettőre elszáll, járva egek hosszát,
A torony-ablakban magamra maradtam,
égre kúszó lázban, vörheny-alkonyatban,
égre kúszó lázban, esti, poros lázban,
imhol e toronyban már csak a magány van!*

*A torony-szobába bekúszik az este,
ledől megpihenni a vén kerevetre,
ahol Arany János nyugodott volt régen,
s száll a por, hömpölyög végig a vidéken ...*

Időben a fenti az utolsó költemény, amely a múzeum régi állapotát, elrendezését mutatta be, és őrizte meg a jövő számára. Arany születésének 140. évfordulójára a Csonkatorony belseje megújult, kiállítási anyaga gazdagabbá lett. Az ünnepélyes megnyitó egyik szónoka Szemlér Ferenc költő, a Román Írószövetség magyar tagozatának

titkára. Itteni látogatása, szereplése két nagyszerű költemény létrejöttét segítette elő. A Látogatás című afféle önelemzés, saját pályájának, alkotó tevékenységének a szembe állítása a Mester életművével. E vallomás az Igaz Szó ünnepi számának beköszöntő írása, amit Kacsó Sándornak egy életrajzi esszéje (Arany harmincnégy éve Nagyszalontán) és Gagyi László riportja (Szalontai március) követ. Utóbbi a torony-múzeum „lázás újjáépítésének” szorgos munkáját is megörökíti. – Szemlér másik költeménye már a múzeumjárás felforrósító élményének a lecsapódása. Soraiból megtudjuk, mit jelentett számára a hajdú múlttal, az önfeláldozásra kész honszeretettel való találkozás.

Ó-torony

*Építették őrtoronynak itten;
vigyázott is hosszú évekiglen.
Elfeledték lassacskán megomladt,
Nevezte is Arany ó-toronynak.*

*Most befödtek újra az utódok.
Ép a lépcső, melyen lassan bolygok,
termek várják lépteim mögötte –
s ő, a költő lakik itt örökre.*

*De a torony maga mégis úgy áll,
mintha ellen volna a kapuknál,
óvatosan, hidegen vigyázza:
zászlót, kopját ellene ki rázna?*

*Kitekintek hátra és előre,
apró házra, nagy rideg mezőre ...
Lám, az ember erre nem is gondol:
Milyen messzi látni egy toronyból!*

*S mintha ő is intene, vezetne
emeletről fensőbb emeletre,
hogyan kinézzek s hogyha támadás van,
tetejéről jókor megkiálttam.*

*Nehéz dolog a vigyázó dolga.
 Odalent már százszor könnyebb volna! ...
 De ki küldött? ... Hiszen magam jöttem!
 S így vigyáztak mások is előttem!*

A politikai és ideológiai elnyomás időleges enyhülése lehetővé tette, hogy 1955 szeptemberében a betiltott Arany-Emlékegyesület helyett a szalontai értelmiségiek egy kis csoportja megalakítsa az **Arany János Irodalmi Kört**. Pártfeladatként kapták, hogy a szocialista irodalmi alkotások népszerűsítése mellett kutassák fel a helyi tehetségeket, tollforgatókat és nyújtsanak nekik „szakmai” segítséget. Ekkor és itt tűnt fel az agrármunkás **Gábor Ferenc** versíró talentuma. A Petőfi–Arany–Sinka bűvöletében élő parasztköltő első írásait Nagyszalonta múltja és akkori jelene ihlette. Természetes, hogy nem maradt megénekeletlenül sem a halhatatlan előd, sem a Csonkatorony, amelynek közvetlen szomszédságában tartotta rendszeres összejöveteleit az Irodalmi Kör. Az **Arany János ege alatt** tizennégy strófájából iktassuk ide a tárgyunkhoz kapcsolódókat!

*Itt, ahol a „kék mennysátor”
 borul az alföldi tájra,
 itt élt hajdan Arany János, –
 Én vagyok az unokája.*

*Az Ó-torony homlokzatán
 kőszobrát naponta látom,
 ha nem énekelnék róla,
 úgy nézne rám mindig: vádlón.*

*Ott ül szerény bölcsességgel.
 Kőszeme a földre réved,
 mintha most is lent a mélyben
 kutatná a hős regéket.*

Évtizedek elteltével a szerző – kilépvé tanulói státusából –, nyelvi és formakultúrájának birtokában a századvég halandóinak erkölcsi és magatartásbeli gondjait veszi a vállára. Azonban az elődökhöz s a múlthoz való korábbi kötődése mit sem lazul. Ékesen szóló bizonyíték

erre a szalontai jellegzetességek, értékek ama hangulatos, szinte játékos felsorolása, amelyből a Toldi-vár mellől Sinka István sem hiányzik.

Bocskai István hagyatéka

*Bíborba öltözött naplemente.
 Belehullott a táj a csendbe.
 Lelki szemem, ha visszatekint,
 A régmúltakat látom megint.
 A régi Ér-Kölesér mente
 fészkei magát a szemembe.
 Mocsaras, lápos, nádas tájak –
 s elképzelem a Toldi-várat,
 Kölesérközt, a régi várost,
 hol Győri Jakab is portyázott.
 Törökök, kiket lábba csaltak –
 hajdú ősök – kik már kihaltak.
 Ha morddá vált az idő őszel,
 Bocskai Istvánt bikafejvel,
 Nagybarmódot ménnel, gulyával,
 Sinka Istvánt a birkanyájjal.
 Apámat (gyerkőc) a konda mellett –
 S hallom a dalt, mit elfelejtett
 annyi utód – mit meg sem tanult –
 (nem mindenkinek kedves a múlt.)*

*„Egyedem-begyedem hajdútánc,
 hajdú sógor mit kívánsz?”*

*S eszembe jut a vers – naponta,
 Ime: „Szülőhelyem, Szalonta.”
 Versike ez, kis rímes téka.
 Bocskai István hagyatéka.*

Szintén az Irodalmi Körben mutatkozott be, de később máshova vetette a sors a másik szalontai kortárs költőt, **Fábián Sándort**. Első verseinek alapvető élménye orvosi hivatása, ami csakhamar az ipari környezet gondjaival és képeivel bővül. Ámde a szűkebb haza emléke

oda is elkíséri, és versformát ölt. Az 1964-ből datálódó **A szalontai csonkatorony**-ról szóló szonettjének okvetlenül itt lenne a helye, ha 1976-ban nem írt volna egy találóbbat, egy időszerű feladatot hordozót. Íme!

A Csonkatoronyban

*Itt kell állni, ebben a magasságban,
s már látod is a mocsarat körül,
a páncéltalan lidérc-lovasokkal,
amint egy-egy a nád közt menekül.*

*Itt kell állni, ebben a magasságban,
és felsejlik a régi rettenet:
elfoglal minden ösvényt a kaszálón
a jatagános, vad fantom-sereg.*

*Itt kell állni, ebben a magasságban.
Alvó házakat kiáltás riaszt:
– Túlerő jött ellened, város,
mentsd meg lakóidat!*

*Vagy háromszázan háromezer ellen –
bölcesség volt a nád közé futásban.
Hogy felismerd a szellem-lápok hasznát,
itt kell állni, ebben a magasságban.*

Való igaz. A jogfosztás évtizedeiben az őrtorony legfelső szintjére kellett emelkednünk ahhoz, hogy lelkivilágunkat, szellemi értékeinket átmenthessük az áhított igazabb világba.

* * *

Ha már e műemléképület költői vetületeiről adtam számot, el nem hallgathatom, hogy festőknek, grafikusoknak is ihletforrássá lett. Mivel e mezőváros környéke oly sík, „mint ha sebes árvíz meggyalulta volna”, a tájainkra vetődő idegen, de különösen az, aki könnyű kézzel kezelte az iront vagy az ecsetet, a településen belül kereste és találta meg azt a tárgyat, amelynek történelmi értékére, artistikus ékességére a helybeliek talán föl se figyeltek.

A helység jelképévé nemesedett hajdúépítményt – tudomásunk szerint –, először Petőfi ceruzája örökítette meg. Így, szintén csonka

mivoltában állítja elének az a későbbi rajz, amelynek alkotóját – sajnos – nem ismerjük. 1907-ben a helyi tanács Aranyról olajfestményt rendelt az új városháza díszterme falára. **Éder Gyula** a konzervatív akadémizmus szellemében készített képmást romantikus környezetbe helyezi, amelyből az árnyékba burkolózó Csonkatorony sem hiányozhat.

A századfordulón reánk köszönt a fotografálás időszaka. A megnyílt „műtermek” mesterei mind fedetlen, mind sisakos állapotában megörökítik, melyeket aztán képeslapokon terjesztenek. Föl nem tételezem, hogy ezt követően a képzőművészek e szent helyet elkerülték volna, vagy ha ide is látogattak, ne ihlette volna meg őket Nagyszalonta öreg tornya. Sajnáljuk, hogy ittlétük bizonyítékát nem hagyták nálunk. De majd csak akad egyszer egy olyan kutató, aki e fogyatékoságot megszünteti. A látvány rögzítése terén örvendetes fordulatot hozott a közelmúlt.

A nagyváradi **Sólyom Lajos** 1986-ban **Arany emlékek Nagyszalontáról** címmel linóleummetszetet készített a múzeumról, mellé szerkesztve a szülőház mai utódját és a rajta lévő márványtáblát. – A politikai fordulat után **Tolnay Tibor** váradi grafikus napokat szánt arra, hogy bemutassa városunk nyilvánvaló és rejtőzködő szépségeit, a gyepszéli házsortól a középületekig. Érthető, hogy a két tucatnyi ceruzarajz közül nem hiányozhatott a Csonkatornyot ábrázoló sem. E sorozat minden egyes képéhez az innen elszármazott költő, **Fábián Imre** írt találó verssorokat, majd valamennyit több ezer példányban adta ki **Nagyszalonta – Arany-város** címmel.

Az 1995-ös esztendőől kezdve e csöndes alföldi kisváros RMDSZ szervezete képzőművészeti alkotótábor résztvevőinek nyújt vendéglátó otthont. Természetes, hogy a torony látványa a távrolól érkezőket is munkára serkenti. **Vígh István** (Debrecen) pasztellképen mutatja be az Arany-múzeum és az Arany-palota épület-együttesét, míg **Csutak Levente** (Brassó) 1997, majd 1998 nyarán is nagyalakú, üzenetet hordozó kompozíciók középpontjába helyezi a restaurált tornyot. Előbb a beiktatott Petőfi és Arany portréval kettejük eszmei szövetségére utal, esztendő múltán viszont Bocskai fejedelem alakjához társítja, mintegy jelezve, hogy a hajdúépítmény törtériját a poéta utód tette halhatatlanná a Toldi szerelme VI. énekében. E felsorolásból a helybeliek ki nem maradhatnak. **Domján Sándor** több ízben is fába metszette, **Bagosi Imre Tibor** pedig ceruzáját és filctollát hívta segítségül.

Mintegy összegzésként elmondható: bár ezek a vizualitás számára készült művek egyedi érzések és benyomások eredményei, ugyanakkor az ó-toronyhoz elzarándokoló tíz- és százazrek közös élményeinek a kisugárzásai is.

BÚCSÚZÓ

Megcáfolhatatlan igazság: a toll mesterei műveik által válnak halhatatlanokká. A Mű épül be az egymás nyomába lépő nemzedékek tudatába, az visszhangzik évszázadokon, sőt olykor évezredekken át akkor is, amikor alkotójának tárgyi emlékeit megrostálta, sőt el is pusztította a könyörtelen idő, a nemzeteket sújtó viszontagságok sora.

Az utódoknak mégis szükségük van a költő tárgyi hagyatékára. Nem azért, mintha helyettesíthetnék a bensőséges találkozást a Művel, az olvasás élményével, hanem hogy teljesebbé tegyék a szent relikviák látványával, közelségének melegével. Irodalmi kegyhelyek sokaságát veszi körül – szerte a világon – az életművek kiváltotta ragaszkodás. Weimar, Firenze, Kiskőrös, Humulesti fölkeresése, az itteni emlékszóbak bejárása után minden bizonnal lélekben, de test szerint is, közelebb érzi magát a könyvbarát Goethehez, Schillerhez, Dantéhoz, Petőfihez, Creangához, mint korábban. A névsort méltán és indokoltan folytathatjuk Arannyal és Nagyszalontával. Az utókor kegyelete irodalmi múzeumot létesített a bölcsőhelyen, az általa többször megénekelte Csonkatoronyban. Az egykori hajdúvár villámmal, viharral dacoló erődítménye kerek egy évszázada hűséggel őrzi a magyar és a világ-irodalom féltett kincseit, a költő kezevonásait, könyveit, bútorait, használati tárgyait.

A múzeum kiállító termeinek bejárása, a relikviák megtekintése után önkéntelenül reá vonatkozathatjuk azt a jóslatot, amit Ő egy másik személyiséggel kapcsolatban vetett papírra:

*Nem hal meg az, ki milliókra költi
Dús élte kincsét, ámbár napja múlt;
... Fennmarad s nőttön nő tiszta fénye,
Amint időben, térben távozik.*

Írói lexikon

- Dutka Ákos (1881–1972) költő, újságíró. Ady vonzaskörébe kerülve a Holnap antológia egyik szerzője. 1918-ban Nagyváradról Budapestre települt. Líróját a nemzeti eszme és Ady emléke hatja át. Ezt igazolja **A Holnap városa** című regényes korrajza is.
- Fábián Sándor (1937–) költő. Orvosi diplomáját Marosvásárhelyen szerezte; jelenleg Nagyváradon dolgozik. Az első Forrás-nemzedékkel indult. A pártdiktatúrát bíráló versei szamizdat kiadványban jelentek meg.
- Gábor Ferenc (1923–) költő; számtalan kenyérkereseti lehetőséggel próbálkozott; a többek között volt kubikos, kollektivista, postai alkalmazott, ipari munkás. Az Arany János Irodalmi Körben tűnt fel tehetségével. A népi irodalmi áramlat kortárs képviselője, a szalontai Sinka István eszméinek továbbélítője.
- Kányádi Sándor (1929–) költő, műfordító, szerkesztő. Eszmei világát két erkölcsi érték határozza meg: népe iránti hűsége és a társadalmi összeütközések feloldásának az igénye. Napjaink erdélyi magyar lírájának legkiemelkedőbb képviselője. Herder- és Kossuth-díjas.
- Lévay József (1825–1918) költő, műfordító, tanár, majd vezető tisztviselő. Az 1848-as forradalom eszméinek elkötelezett híve. A Nép Barátja szerkesztőségében ismerkedik meg Arany Jánossal; hatására ő maga is népies-nemzeti hangulatú verseket ír. Tanársága kezdetén tőle kér pedagógiai, módszertani tanácsokat. Egész életén át baráti érzésekkel ragaszkodott a nála nyolc évvel idősebb Mesterhez.
- Reményik Sándor (1890–1941) költő; 1921-től a kolozsvári Pásztortűz szerkesztője; 1926-ban az Erdélyi Helikon című folyóirat egyik alapítója. Verseivel a kisebbségi helyzetbe jutott magyar népcsoport tagjait buzdította kitartásra, honmaradásra. A transzilván szellem kiváló képviselője.
- Sas Ede (1869–1928) író, lapszerkesztő. A századfordulón Nagyváradon tevékenykedik. A Szigligeti Társaság főtársa, majd elnöke. A világháborút követően Budapesten vezető lapok munkatársa, a Petőfi Társaság tagja.

- Szalárdi János (1601–1666) történetíró, az erdélyi fejedelmek írnoke, levéltárosa. 1660-ban részt vesz Nagyvárad védelmében. 1665-ben Kolozsvárra menekül. Itt írja meg Erdély 1526–1664 közötti eseményeit feldolgozó Siralmas magyar krónikáját.
- Szemlér Ferenc (1906–1978) költő, prózaíró, műfordító. Bukarestben jogot végzett. 1945 után vezető szerepet töltött be a romániai magyar irodalomban és költészetben; egy ideig az Írószövetség titkára. Az 1949–1978 közötti évek legtermékenyebb hazai alkotója.
- Takács Tibor (1927–) költő, prózaíró, publicista. Az ifjúságnak szánt romantikus szemléletű történelmi regényekben idézi meg a törökellenes küzdelmek és a kuruckor hőseit. Szegedi és budapesti lapok riportere.
- Zilahy Lajos (1891–1974) író, szerkesztő. A szalontai származású literátorok közül az ő neve alatt jelent meg a legtöbb irodalmi alkotás. A két világháború között a polgárság kedvelt regény- és színműírója. Pályája kezdetén és végén a líra sem állott tőle távol.
- Arany János és Petőfi Sándor életútjának tömör bemutatása – közismertségük folytán – itt nem indokolt.

Megjegyzés: a hajdúk őrtornyának helyi elnevezését a költők és publicisták más-más módon írták. Az irodalmi alkotások esetében ezeket illett megőriznem. Azonban a magam szövegében következetesen nagybetűvel és egybeírom.

Nagyszalonta történetéhez, a várhoz, s a toronyhoz kapcsolódó könyvészet

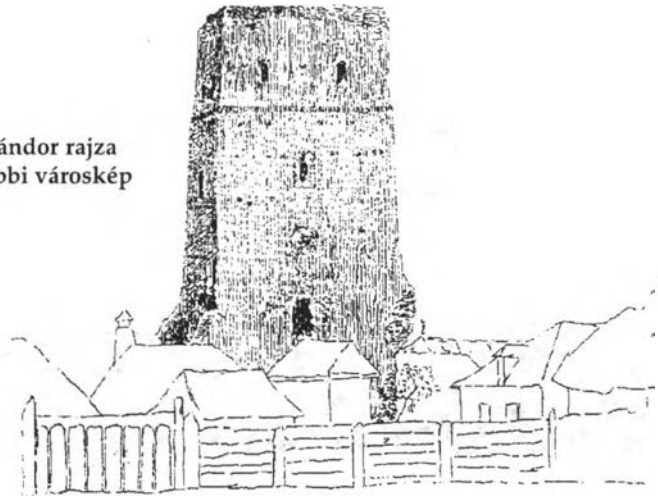
- Arany János: *Összes művei*. V. Bp. 1953.
- Anghel, Gheorghe: *Középkori várak Erdélyben*. Buk. 1973.
- Bordás László: *Adatok a szalontai vár történetéhez*. Nagyszalonta, 1972
(kézirát Dánielisz Endre birtokában)
- Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története*. III. Nagyvárad, 1884.
- Cselebi, Evlija török világotutazó magyarországi utazásai, 1660–1666.
Bp. 1908.
- Dánielisz Endre: *Változó nagyszalontai mondavilág*. In: Népismereti
Dolgozatok. Buk. 1983.
- Dánielisz Endre: *Arany-émlékek Nagyszalontán*. Buk. 1984.
- Dánielisz Endre: *Szalontai séták*. Nagyvárad, 1993.
- Dánielisz Endre: *A szalontai Csonkatorony alagútjai*. In: Honismeret,
Bp. 1995. 6. szám.
- Debreczeni István: *A nagyszalontai Arany-Emlékegyesület története*.
Nagyszalonta, 1912.
- Faragó József–Fábián Imre: *Bihari népmondák*. Nagyvárad, 1995.
- Gerő László: *Magyarországi várépítészet*. Bp. 1955.
- Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*.
I. Bp. 1966.
- Jakó Zsigmond: *Bihar vármegye a török pusztítás előtt*. Bp. 1940.
- Kiss Gábor: *Erdélyi várak, várkastélyok*. Bp. 1990.
- Köpeczi Béla (szerk.): *Erdély története*. I–III. Bp. 1986.
- Móczár József (szerk.): *Nagyszalonta 1606–1906*. Nsz. 1906.
- Ortutay Gyula (szerk.): *A magyar folklór*. Bp. 1979.
- Rozvány György: *Nagyszalonta történelme*. I. Gyula, 1870.
- Szalárdi János: *Siralmas magyar krónikája*. Bp. 1980.
- Šzabó István: *A hajdúság kialakulása*. Debrecen, 1956.
- Szendrey István: *Hajdú-szabadságlevelek*. Debrecen 1971.
- Szendrey Zsigmond (szerk.): *Nagyszalontai gyűjtés*. Bp. 1924.

MELLÉKLETEK
Fényképek, műszaki rajzok

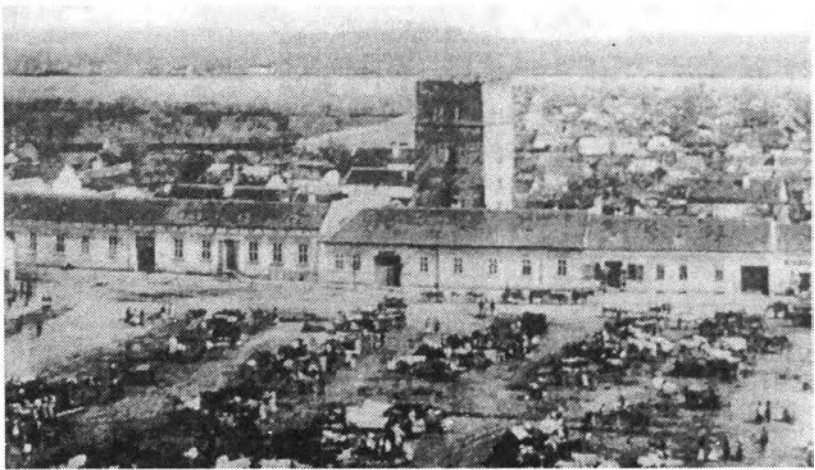
Bocskai István,
a városalapító fejedelem

Petőfi Sándor rajza
a legrégebbi városkép

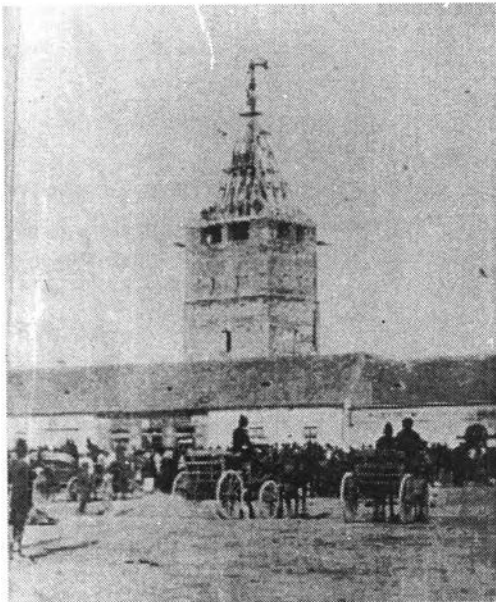

A 19. század derekán
még ilyen a hajdútorony

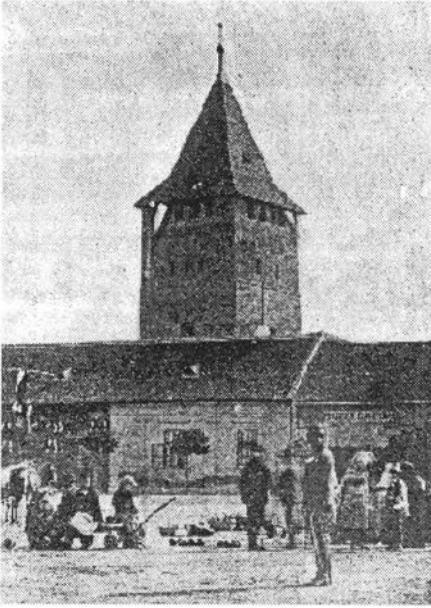

A piactér keleti sora 1885-ben

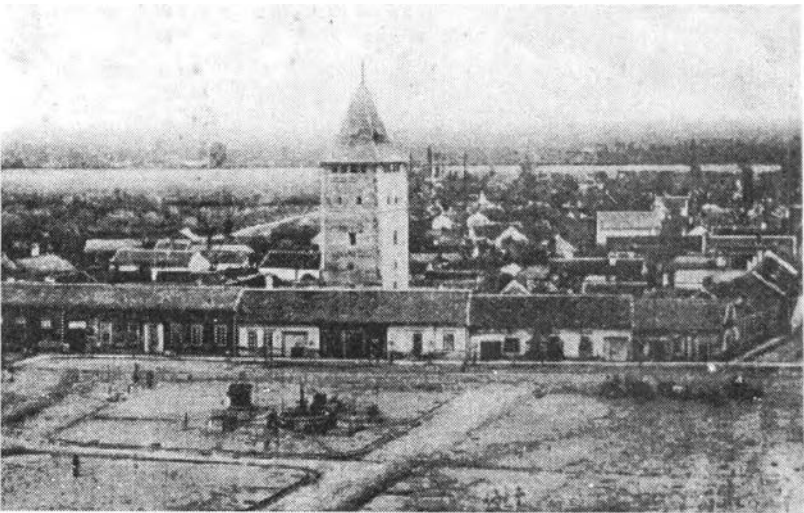
A restaurálás munkálatai
1899 márciusában kezdődtek meg

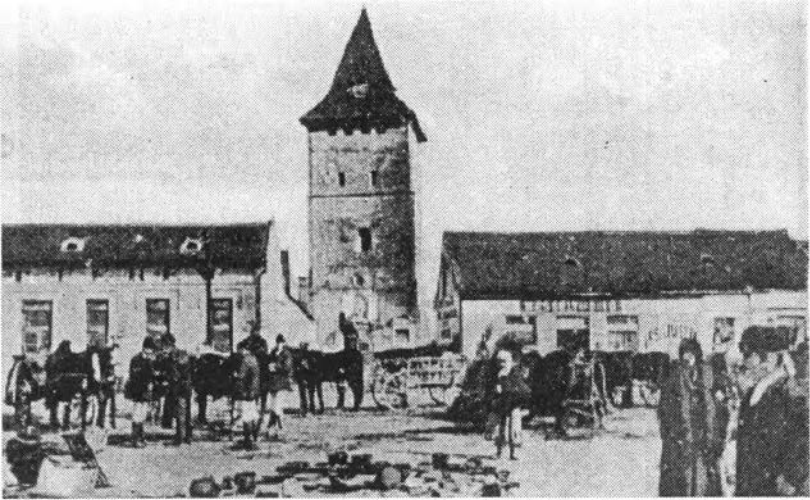
Fénykép örökíti meg
a toronygomb felhúzásának
eseményét

1899 augusztusa –
a torony már nem csonka.
A felavatási ünnepség zászlait
lobogtatja a szél

Kezdetben nehézkes volt az Arany-múzeum megközelítése

Az eltakaró épületszárny lebontásával szabad teret kap a múzeum

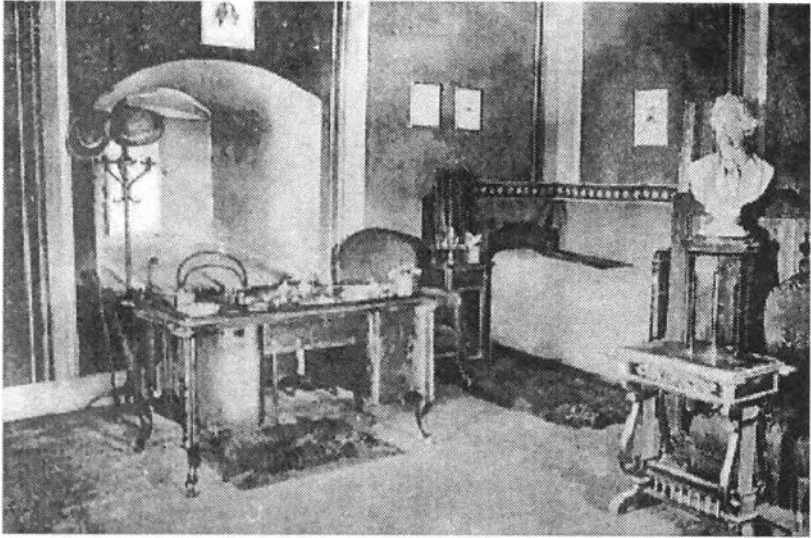
A főtér keleti sora 1908-ban

1907-ben díszes portálét,
fölsője őrizőt kapott
az Arany-múzeum

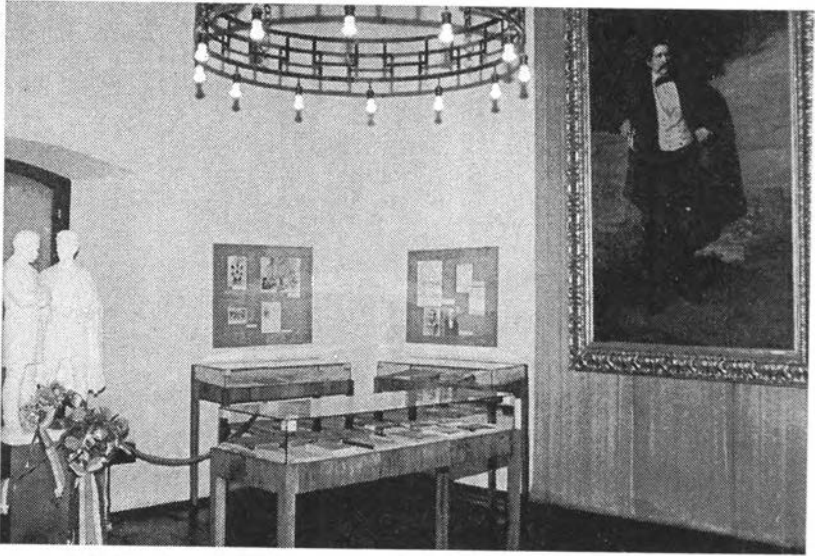
A múzeum szomszédságában épül fel az Arany-Emlékegyesület bérháza

A költő dolgozószobája századunk elején

Az Arany-szoba napjainkban

A múzeum második emeleti
kiállítóterme

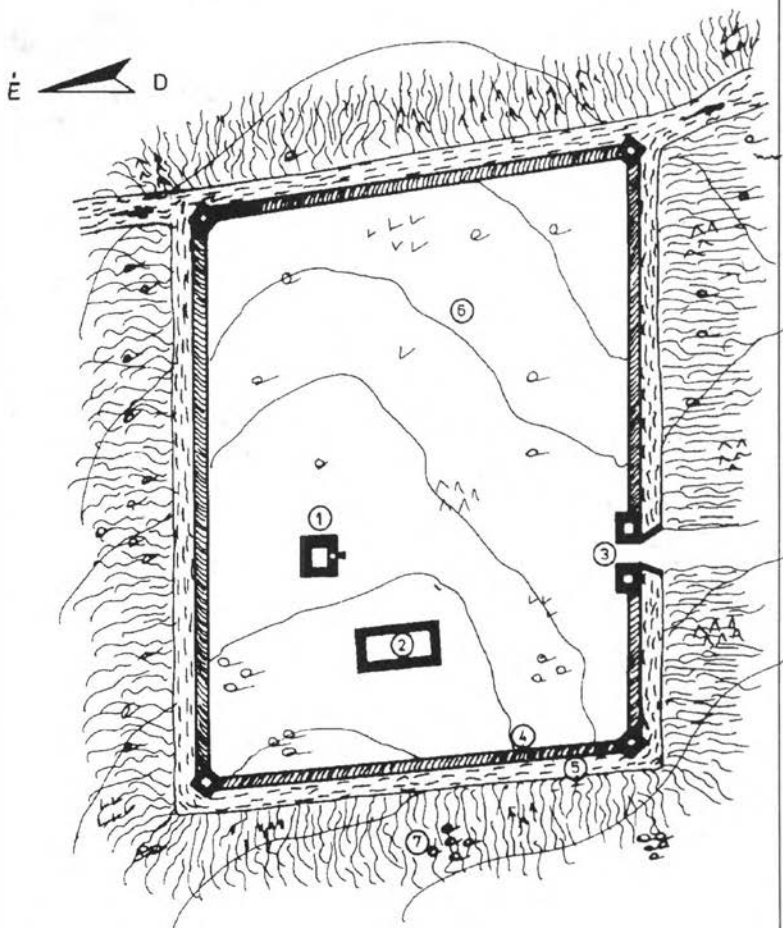

Tolnay Tibor rajza

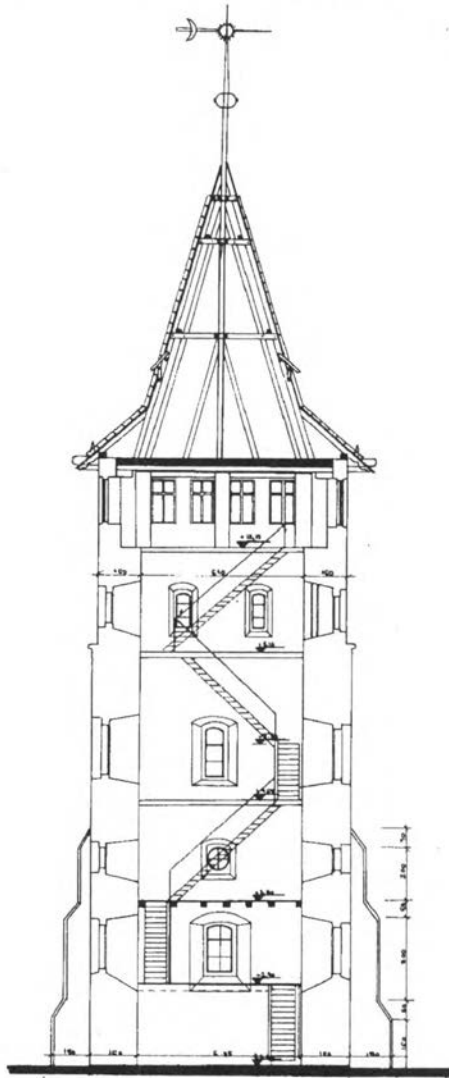
Csutak Levente Nagyszalonta című grafikája

Szalonta hajdúvárának feltételezett alaprajza

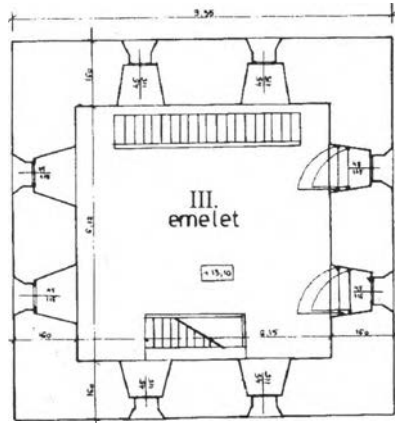
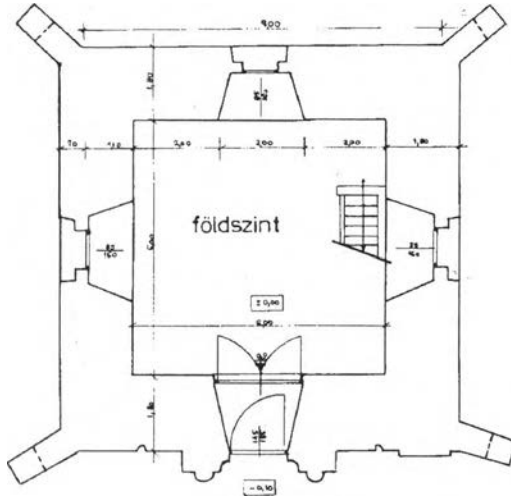

① Belső torony	⑤ Vizesárok
② Toldi-kastély	⑥ Belső terület – hajdú családok házaival
③ Bejárat – kaputornyokkal	⑦ Külső terület – legelő, nádas, erdős, fűves területek
④ Palánkfal – földhányás	

A restaurált torony metszete

A torony földszinti és harmadik emeleti termének alaprajza

Tartalom

Bevezető	3
Lapok Szalonta históriájából	4
A hajdúk letelepítése	6
A Toldiak várkastélyából hajdúvár	7
Belső torony a palánkok mögött	10
A torony építészeti adatai	11
Miként lett csonka a torony?	13
A Csonkatorony „alagútjai”	13
A mondák Csonkatornya	14
Ahogy Arany és Petőfi megénekelte	19
Az erődítmény helyreállítása	25
Arany-múzeum a Csonkatoronyban	28
Ihletforrássá lett a Múzeum	32
Búcsúzós	50
Írói lexikon	51
Könyvészet	53
Mellékletek	54

Készült

a Királyhágómelléki Református Egyházkerület
Szenczi Kertész Ábrahám nyomdájában

Felelős vezető: Fórizs Attila igazgató

A Partiumi Fözetek kiskönyv-sorozatában eddig megjelent munkák:

1. Borbély Gábor – Csernák Béla: **Bihar**
2. Kordics Imre: **Sírok, sírjelek a Várad-Olaszi temetőben**
3. Péter I. Zoltán: **Félixfürdő**
4. Dánielisz Endre: **Nagyszalonta – városismertető**
5. Benedek Zoltán: **Nagykároly – református templom**
6. Bessenyei István: **Sarmaság**
7. Gyűjteményes kötet: **Hol sírjaink domborulnak – partiumi temetők**
8. Major Miklós: **Szilágyság – tájak, műemlékek, emlékhelyek**
9. Dukrét Géza – Péter I. Zoltán: **Püspökfürdő**

